

म. ग्रं. सं. ठाणे (M)

२०१२

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

लेखक वी. गो. लिमये
जगद्वार

सन

१८८५

अय क्रमांक

पुस्तकाचे नांव संसारदर्पण

६५

विश्वकोश

सं. १०१/२०२
दि ३३

१८८५

३१७ - ६३

९

३ VISARIDARPATNA
OR
MIRROR OF FAMILY LIFE.

CONDUCT OF MEMBERS IN A FAMILY WITH IN-
STRUCTIVE STORIES FOR THEIR GUIDANCE
IN PROSE AND POETRY.]

COMPILED BY

VINAYAK G. NARGUNDAKAR

AUTHOR OF

SRISHIKSHANAMALA, KUTUMB-
PLAKASHI, HISTORY OF COORG
AND OTHER WORKS.

Bombay:

PRINTED AT THE NATIVE OPINION PRESS.

Price Ten Annas.

(हिंदुस्थान सरकारचा सन १८६७ चा आक्ट २५
प्रमाणे राजिष्टर करून मंथकत्यानें सर्व प्रकारचे
इफ्फ आपले स्वाधीन ठेविले आहेत.)

विद्येविषयीं परमरसिक व मर्मज्ञ
श्री. विनायकराव गणेश किं

जाहगीरदार.

राहणार इन्दूर (छावणी.)

प्रांत मालवा.

यांस,

ते स्त्रीशिक्षण व स्वदेशसुधारणा

होण्या करितां जे निरपेक्ष श्रम

घेतात हे जाणून,

साश्चर्य मनोभावानें,

अत्यंत सन्मान व कृतज्ञतापूर्वक,

हा ग्रंथ

कर्त्यानें

नजर केला असे.

विनायकराव गोविंद लिमये नरगुंदकर,

ग्रंथकार.

प्रस्तावना.

प्राचीन काळीं स्त्रियांस विद्या शिकविण्याची चाल होती व त्या ज्ञानसंपन्न होत्या असें पुरातन इतिहासांवरून निर्विवाद सिद्ध होते, परंतु या भरत-खंडावर अनेक वेळां राज्यक्रांतीचीं महत् संकटें गुदरल्यामुळे स्त्रीशिक्षणाची चाल अगदीं मागे पडली व ती आतां आपले लोकांस इतकी परकीय झाली आहे कीं त्यांनां आतां स्त्रियांस विद्या शिकवावी किंवा नाहीं, याचीच भांती आहे. आपले देशभगिनींचें सुदैवानें ब्रिटिश सरकारचें राज्य या देशावर सुरू झाल्यापासून त्यांच्या मदतिनें व कित्येक विद्वान व पुढारी लोकांच्या साहाय्यानें स्त्रीशिक्षणाची पुनः सुरवात होऊन आलीकडे तर तें बरेंच ऊर्जित दशेंस चढत चाललें आहे हें पाहून आम्हांला आनंद वाटतो.

आज सूक्ष्म दृष्टीनें विचार करून पाहिलें असतां स्त्रियांस योग्य शिक्षण देऊन त्यांस ज्ञानसंपन्न करण्याचे उपाय जरी चालले आहेत, तरी त्यांस वाचावयास योग्य अशा विषयांवर ग्रंथ अद्यापि कोणी तयार केलेले पहाण्यांत आले नाहींत म्हणून ही उणीव दूर करण्याकरितां

न व ज्ञानाभिलाषी देशभगिनिंच्या सत्कालक्षे-
 ५ सन्मार्ग दर्शक व मनोरंजक उपयुक्त विषयांचा
 हा ग्रंथ आम्हीं तयार केला आहे. यांत फारच उ-
 युक्त विषय असून सर्व स्त्रीपुरुषांस या पासून एक
 प्रकारचा चांगला फायदा होईल. तस्मात ज्ञानाभि-
 लाषी सुजनांनी योग्य आश्रय देऊन आपल्या स्त्री-
 वर्गाचें हित संपादन करावें.

स्त्रियांस चांगल्या प्रकारचें शिक्षण असावें अशा
 बदल पुष्कळ प्रकारच्या खटपटी सुरू आहेत, परंतु
 खरोखर कोणच्या नही या स्त्रिशिक्षणांस नडतात
 हे कोणीही समजस मनुष्य पाहत नाही. आलीकडे
 बऱ्याच ठिकाणीं स्त्रियांस शिक्षण मिळत आहे व
 बहुतकरून मोठमोठ्या शहरां हे काम जारीने सुरू आहे,
 परंतु कित्येक संस्थानांत त्याचा मुळींच अभाव आहेसा
 दिसतो. याचें कारण असें दिसून येतें कीं, वरिष्टांस
 याबदलची मुळींच असावी तशी काळजी नाही.
 तशांतून कोठें थोडेसें सुरू आहे तेथें असावी तशी
 पुस्तकें वाचण्यास मिळत नाहींत. कदांचित मिळा-
 ल्यास खर्चाच्या काटकसरीनें सवंग जीं मिळती
 ल ती घेऊन अभ्यास सुरू करावयाचा असें कित्ये-
 क ठिकाणीं आम्हीं पाहतों. लाखो रुपये व्यर्थ
 दगड मारतां खर्च केले तरी पत्करले, परंतु विद्ये-

कडे मात्र काटकसर करतात हें पाहून आम्हांस ज्ञा,
वाईट वाटते.

आम्हांस आमच्या कित्येक विद्वान मित्रांनीं
सांगितल्यावरून आम्हां हा “ संसारदर्पण ”
या नावाचा ग्रंथ तयार केला आहे. यांत
पुष्कळ प्रकारचे उपयुक्त विषय असून प्रत्येक कुटुंबांतील
स्त्रीपुरुषांस या ग्रंथापासून फारच फायदा
होणारा आहे तर सर्व स्वदेश बांधवांनीं हा ग्रंथ संग्रही
बाळगून आपल्या स्त्रिजनांचे हित संपादन करावे.
असें आम्हां सर्वत्रांस विनयपूर्वक कळवितों.

या ग्रंथाचे कामीं श्रीमंत विनायकराव गणेश
किंबे मुकाम इंदूर यांनीं पुष्कळ प्रकारची मदत केली
तिजबद्दल आम्हां त्यांचे फार फार आभारी आहोंत.

रावसाहेब किंबे हे विद्या वृद्धीचे कामीं फार
काळजीनें सटतात. यांचेप्रमाणे देश सुधारणेची
आमचे देशांतील सर्व श्रीमान व संस्थानी लो-
क जर काळजी घेतील व यथा शक्ति मदत
करतील तर देशाचा उर्जितकाळ त्वरित येईल
व सर्व लोक सुखी होतील. इश्वरकरो व त्यांचे
अंतःकरणांत रावसाहेब किंब्यांप्रमाणें देशाभिमान
जागृत होवो.

या ग्रंथासंबंधी सर्व माहिती आमच्या, मित्रांनीं
श्रीमंत किंबे साहेब यांस सांगितली व भाश्रय

ळावा अशी विनंती केली ती श्रीमंतानीं मान्य
केली हे पाहून आम्हांस फार फार आनंद वाटतो.

या ग्रंथांतिल सर्व पद्यें संगीताचे चालीवर ताल
सुरासह दिलीं आहेत.

VINAYEK GOVIND LIMAYE

Author.

मुक्काम मुंबई, ता. २५ माहे मार्च सन १८८५ इ.

खाली नमूद केलेल्या सदगृहस्थांनी
मला आपला उदार आश्रय
दिल्यामुळे मी त्यांचा फार
फार आभारी आहे.

श्रीमन्महाराज कृष्णराव बाबा साहेब पवार राजे-
साहेब सं. देवास, प्रांत माळवा. (बडा पाति.)

श्रीमन्महाराज. पतंगशा राजेसाहेब संस्थानजवहार,
जिल्हा ठाणे.

श्रीमन्महाराज व्यंकटराव बाळासाहेब घोरपडे. संस्था-
न मुधोळ.

श्रीमंत बाळासाहेब. पंतअमात्य बावडेकर संस्थान
बावडा, इलाखा कोल्हापूर.

श्रीमंत बापुसाहेब कुहंदवाडकर, संस्थान कुहंदवाड.

श्रीमंत रावबाहदुर विनायकराव रंगराव ऊर्फ
बाबासाहेब पुरंदरे कारभारी, संस्थान जंजिरा
(मुरुड) हवसाण.

VINAYEK GOVIND LIMAYE,
Author.

चमत्कारीक व मनोरंजक ग्रंथ.

	रु.	आ.	पै.
१ स्त्रीशिक्षण ज्ञानमाला....	०	१२	०
२ संसारदर्पण :....	०	१०	०
३ कुटुंब प्रकाश पूर्वभाग....	०	१२	०
४ डोहळे जेवण व हळदकुंकु.	०	८	०
५ जारिणीकृत्यादर्श प्रहसन	०	४	०
६ कुर्ग प्रांताचा खरा इतिहास	०	६	०
७ बेळगांव जिल्ह्याचा भूगोल	०	२	०
८ अंकगणितसार भाग पहिला....	०	२	०
९ उजळणीचे नवीन तऱ्हेचे पुस्तक	०	१	६
१० महाराष्ट्रदेशाचा इतिहास	०	१	०
१२ तोंडचे हिशेब भाग पहिला....	०	१	०
१२ " " भाग दुसरा.	०	१	३
१३ प्रतापराव नाटक	१	०	२
१४ अबला जानकी चातुर्य.	०	१२	२
१५ जपानचे वर्णन	०	८	१
१६ मुलीची सासरी वागवणूक....	०	४	१

संसारदर्पण

प्रकरण १ लें.

स्त्रियांचें शिक्षण व पातिव्रत्य.

(पद.) राग सारंग—ताल धुमाळी.

(हंरिची भगिनी ह्मणे सुभद्रा.) वा चालीवर.

सुशील आपुल्या ललना शिकवा विनती ही किं तुझांला
भवसागरिं त्या सौख्य भोगुनी तारिति आपणांसह प-
तिला ॥ ध्रु० ॥ स्वातंत्र्यार्ति इच्छिति जरि त्या योग्य असे
तें मिळण्याला । बाध काय तो येइल नकळे स्त्रीशिक्षण
तें देण्याला ॥

स्त्रियांना शिक्षण मिळालें ह्मणजे त्या स्वतंत्र होण्या-
ची इच्छा करतील, व त्यांना स्वातंत्र्य मिळालें असतां
आपल्या सुखांत कमतरता येईल, या कारणा करितां
स्त्रियांना शिक्षण देऊं नये असा कित्येकांचा आक्षेप
आहे. स्त्रिया सुशिक्षित झाल्या ह्मणजे त्या स्वतंत्र
होऊं इच्छतील हें अगदीं साहजिक आहे, पण योग्य
अशी स्वतंत्रता त्यांस मिळूं नये असें कोण शहाणा
मनुष्य प्रतिपादन करील ? हल्लीं कित्येक ठिकाणीं
दृष्टीस पडणाऱ्या सासुरवासालेल्या स्त्रियांची गां-

संसारदर्पण.

क कमी होईल यांत तिळमात्र ही शंका नाही. निर्दय
सूचे कठोर शब्द, बाहेर ख्याली व स्वच्छंद नव-
च्याचें वर्तन, कजाग नृणदांचीं घालून पाडून बोलणीं
हीं हल्लीं कित्येक ठिकाणीं सासुरवासिणींस मुकाब्दानें
सहन करावीं लागत आहेत तीं तशा रीतीनें सहन
न करतां त्या या जाचांतून सुटका होण्याची इच्छा
करतील.

या लहान मुलींना पांढऱ्या पायाच्या, फुटक्या
कपाळाच्या, ह्मणून जे कट्टु शब्द बोलण्यांत येतात व
त्यांचा अखंड छल होऊन त्यांच्या कपाळीं धुण्याची
मोट व पाण्याची घागर जी लागलेली असते, अशी
स्थिति सुटून कांहीं निराळा प्रकार दृष्टीस पडेल. प-
तिराजांनीं आपल्या मर्जीस जसें येईल तसें वागावें
व एक बायको घरांत लक्ष्मी सारखी नांदत असतां
आणखी भरतील पाहिजे असल्यास दहा पांच अंग-
वस्त्रें काखेंत बाळगावीं, व इतकें करून ही विचाऱ्या
नावडत्या स्त्रिनें कोणापार्शीं व सुद्धां काढण्याची सोय
नाहीं ! अशा प्रकारें तुर्कस्थानची सुलतानी गाजवि-
ग्यास ज्या कित्येक आपलपोटे लोकांस हल्लीं सबड
मिळत आहे, ती स्त्रिया शहाण्यासाल्या असतां मिळणा-
र नाहीं हे भविष्य आम्ही कधींच करून चुकलों आहों;
परंतु हल्लीं आमच्या कित्येक पुरुषांना ज्ञान जर आमो-
लिक वस्तुवाटते, तें नसेल तर जर पुरुष पशु ठरतो, त्या

हीं पुस्तकें खालीं सही करणाराकडे जमविण्णा,
 येथें श्री. तात्यासाहेब रास्ते यांचे वाड्यांत, व मुंबईत
 इंदुप्रकाश, नेटीव ओपिनियन, जगदीश्वर छाप-
 खाना ह्या ठिकाणीं रोख किंमत व टपाल हशील
 पाठविलें असतां मिळतील.

विनायकराव गोविंद लिमये.

स्त्रियांचे शिक्षण व पातिव्रत्य

उपे.

करितां काय वाटेल ते सोसण्यास जर तो तयार असते, तेंच ज्ञान स्त्रियांस नीच व व्यभिचारी करून सोडी हे ह्यणणें स्वभावविरुद्ध आहे. असें जो ह्यणतो त्यास विशेषें खरें महत्त्व, तिचे परिणाम, तिची शक्ति कळलीच नाही असें आह्मी समजतो. आह्मांस असल्या क्षुद्रबुद्धीच्या आपणांस विद्वान ह्यणविणाऱ्या लोकांची कीव येते ! स्त्रियांस केवळ भोगांगना समजून त्यांस तसें वागविणें, व त्यांस तसें वागविण्याबद्दल आग्रह धरणें हीं अति नीच मनुष्यांचीं कामें होत. विद्येपासून स्त्रिया भ्रष्ट होतील हे पोकळ मत गृहीत करून ज्यां पासून आपली उत्पत्ति, ज्यां पासूनच आपली वृद्धि, त्यां पासून आपणांस सौख्य व उन्नति झाली तर आपली होणार असें कोणी ह्यणणारा असेल तर त्यास जन्म देऊन ब्रह्मदेव चुकला असें ह्यटलें पाहिजे. भू माता समजून तिच्या उन्नत्यर्थ व तिजला स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावें ह्यणून आमचे रात्रंदिवस श्रम चालू आहेत. स्त्रियेनें आपल्या विवाहित पतीशीं व एकल्या त्याच्याशींच आजन्म प्रतरणा न करितां इमानानें, प्रमाणिकपणानें व एकनिष्ठेनें परपुरुषाचे ठायीं मनसुद्धां न जाऊं देतां रहावें. मनसुद्धां न जाऊं देतां असें जें आह्मीं ह्यटलें आहे त्याचा अर्थ इतकाच ध्यावयाचा कीं, कोणताही व्यवहार इतरां बरोबर तिनें करावयाचा नाही. कारण या कलियुगांत वाचिक व मानसिक दोष धरले जात

संसारदर्पण.

होंत. कायिक दोष मात्र धरतात. वाचिक व मानसिक दोष जर धरले, तर मग सगळ्या हिंदुस्थानांत आमच्या स्त्रियांत एकही पतिव्रता खास मिळणार नाही, मग शिक्षणाने ज्यास्ती काय व्हावयाचें आहे ? तर तशी दांडगाई प्रतिपक्ष कबूल करणार नाहीच. आलीकडे एवढे मत कायम राहिले आहे कीं, जौपर्यंत एकाद्या स्त्रीचा प्रत्यक्ष संबंध परपुरुषाबरोबर झालेला नाही, तौ पर्यंत ती पूर्ण पतिव्रता. असें पतिव्रत्य आमच्या स्त्रियांत पुष्कळ आहे. ते या शिक्षणामुळे कमी होऊन पुढे अगदीं नाहीसें होईल, असें नाही. सृष्टयुत्पत्ती नंतर जो काहीं काळ गेला त्यांत एका पुरुषाशीं व्यवहार असावा अशी कल्पनाच नव्हती. आपलीं पुराणें ज्यांनीं वाचिलीं असतील, निदान एकाग्र चिंतनें ऐकिलीं असतील त्यांस, व इतर रानटी लोकांचे व्यवहार व रीति ज्यांनीं ऐकिल्या असतील, त्यांस माहीत असेलच कीं, त्यावेळेस फक्त पुरुष व स्त्री एवढाच भेद मानीत असत. पण हा सत्य युगांला प्रकार श्वेतकेतु ह्येणून एक ऋषि होता त्यानें बंद केला. पुढे संमतीनें वरील प्रकार होत असे. नंतर स्त्रिया अनेकपतीं सवें राहूं लागल्या व अजून हिमालयाच्या पायथ्याशीं कोणी लोक राहतात, त्यां

स्त्रियांचें शिक्षण व पातिव्रत्य.

७

मध्ये अनेक पतींची वहिवाट आहे. नेर लोकांत ऋ, झालेले घरांत जितके पुरुष असतील तितक्यांशीं व वाटेल तर इतरांशीं व्यवहार संबंध तिकडील स्त्रिया करितात. आमच्यांत जे आठ प्रकारचे विवाह सांगितले आहेत व जे बारा प्रकारचे पुत्रोत्पत्तीचे मार्ग सांगितले आहेत, ज्यांचे फक्त उल्लेखही भौगळ वाटतील, त्यांवरून, आमच्या लोकांतही पूर्वी त्याप्रकारची स्थिति होती असें दिसते. अशीं जीं अनेकपुराणांतून व इतर कवींच्या ग्रंथांतून उदाहरणें आपण पाहतों त्यांवरून वरची पातिव्रत्याची साधी व्याख्या केली आहे.

प्रकरण १ लें समाप्त.



संसारदर्पण.

प्रकरण २ रें.

स्त्रीपुरुषांची तुलना.

(पद) राग झिजोटी—ताल दादरा.

(सुंदरमुख तुंदिलतनु.) या चालीवरं.

विद्येविण मनुष्यपणा मानवां नसे ॥

कळुनि तत्व पूर्ण नेत्र झांकितां कसे ॥ धु० ॥

सत्य असं कृत्य तुझां स्तुस्य तें नसे ।

त्यजुनि धूर्तवर्तनासिं रास्त जें दिसे ।

तेचि करा व्यर्थ काय बोलणें असं ॥ वि० ॥

विविध विषय कठिण लिपी अमित ही कला ।

दीर्घ परिश्रम करुनि स्वयें शोकलां ।

परि तुमच्या कुलिन असुनि त्याच गृहिणिला ।

गाढतमीं ढकळुनि कां देतसां असे ॥ वि० ॥

स्त्रिया पुरुषापेक्षां ज्यास्त उल्हासं वृत्तीच्या असतात हे सर्वास माहित आहेच. स्त्रियांस अल्प गोष्ट आनंदास कारण होते; ज्या गोष्टींपासून पुरुष जातीस आनंद व दुःख मुळींच होत नाहीं, त्याच स्त्रिजातीस मोठ्या आनंददायक किंवा दुःखदायक होतात. अशीं उदाहरणें आमच्या वाचकांस शेंकडों माहित असतील, व हा प्रकार नित्यशः आपण पहातो व ऐकतोही. पुरुषानें एखादा जिन्नस स्त्रियेस दिला, मग (तो किष्कीही हलक्या किंमतीचा

स्त्रीपुरुषांची तुलना.

७

असो) अथवा पुरुष एक दोन शब्द प्रीतीने बोलला, तर ती आनंदभरीत होऊन जाते. स्त्रियांच्या शरीरांतील रक्त फार शुद्ध असते; ह्मणजे ते " पिं-जून धनकून साफ केलेल्या कापसासारखे " आहे; व त्यांच्या देहाचे तंतु अगदीं बारीक असून फारच नाजूक असे आहेत. ह्मणून स्त्रिया जात्या उल्हासवृत्तीच्या असतात, हे निःसंशय आहे. त्याप्रमाणेच पुरुष जसे मोठ्या गांभीर व शांतस्वभावाने कोणतेही सुख-दुःख भोगील तसे स्त्रीचे हातून होणार नाही.

पुरुषांस गांभीर्य व स्त्रियांस उल्हासवृत्ति हे नैसर्गिक गुण ईश्वरदत्तच आहेत. जर स्त्री प्रत्येक कामांत आपल्या उल्हासवृत्तीचा हेका धरून पुरुषाच्या गांभीर्याचा मुळींच उपयोग करून घेणार नाही तर ती त्या योगाने छचोर होईल; व त्याप्रमाणे पुरुष जर स्त्रीचे गुणांचा उपयोग न करितां वागेल तर तो कपटी होण्याचा संभव आहे. स्त्री व पुरुष यांचीं मने केवळ परस्परांच्या उपयोगाचींच आहेत. स्त्रीने आपल्या आनंदवृत्तीने संसारसंरक्षणाच्या कामीं पुरुषास होणाऱ्या अनेक संकटांपासून उत्पन्न झालेल्या श्रमाचा आपल्या मधुर भाषणांनीं परिहार करावा, हा स्त्रीचा मुख्य धर्म होय. अशा रीतीने वागणाऱ्या सुंदर जोडप्यासारखा जगतांत दुसरा सुखी कोणीही नाही असे समजले पाहिजे; अशा कुटुंबांत जो

संसारदर्पण.

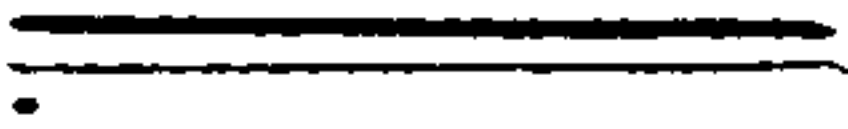
नाहींत. कायिक दोष मात्र धरतात. वाचिक व मानसिक दोष जर धरले, तर मग सगळ्या हिंदुस्थानांत आमच्या स्त्रियांत एकही पतिव्रता खास मिळणार नाही, मग शिक्षणाने ज्यास्ती काय व्हावयाचें आहे ? तर तशी दांडगाई प्रतिपक्ष कबूल करणार नाहीच. आलीकडे एवढे मत कायम राहिले आहे कीं, जौपर्यंत एकाद्या स्त्रीचा प्रत्यक्ष संबंध परपुरुषावरोबर झालेला नाही, तो पर्यंत ती पूर्ण पतिव्रता. असें पतिव्रत्य आमच्या स्त्रियांत पुष्कळ आहे. ते या शिक्षणामुळे कमी होऊन पुढे अगदीं नाहीसें होईल, असें नाही. सृष्टयुत्पत्ती नंतर जो काहीं काळ गेला त्यांत एका पुरुषाशीं व्यवहार असावा अशी कल्पनाच नव्हती. आपलीं पुराणें ज्यांनीं वाचिलीं असतील, निदान एकाग्र चिंतनें ऐकिलीं असतील त्यांस, व इतर रानटी लोकांचे व्यवहार व रीति ज्यांनीं ऐकिल्या असतील, त्यांस माहीत असेलच कीं, त्यावेळेस फक्त पुरुष व स्त्री एवढाच भेद मानीत असत. पण हा सत्य युगांला प्रकार श्वेतकेतु ह्येणून एक ऋषि होता त्यानें बंद केला. पुढें संमतीनें वरील प्रकार होत असे. नंतर स्त्रिया अनेकपतींसवें राहूं लागल्या व अजून हिमालयाच्या पायथ्याशीं कोणी लोक राहतात, त्यां

स्त्रियांचें शिक्षण व पातिव्रत्य.

७

मध्ये अनेक पतींची वहिवाट आहे. नेर लोकांत ला, झालेले घरांत जितके पुरुष असतील तितक्यांशीं व वाटेल तर इतरांशीं व्यवहार संबंध तिकडील स्त्रिया करितात. आमच्यांत जे आठ प्रकारचे विवाह सांगितले आहेत व जे बारा प्रकारचे पुत्रोत्पत्तीचे मार्ग सांगितले आहेत, ज्यांचे फक्त उल्लेखही आंगळ वाटतील, त्यांवरून, आमच्या लोकांतही पूर्वी त्याप्रकारची स्थिति होती असें दिसते. अशीं जीं अनेकपुराणांतून व इतर कवींच्या ग्रंथांतून उदाहरणें आपण पाहतो त्यांवरून वरची पातिव्रत्याची साधी व्याख्या केली आहे.

प्रकरण १ लें समाप्त.



संसारदर्पण.

प्रकरण २ रें.

स्त्रीपुरुषांची तुलना.

(पद) राग झिजोटी—ताल दादरा.

(सुंदरमुख तुंदिलतनु.) या चालीवरं.

विद्येविण मनुष्यपणा मानवां नसे ॥

कळुनि तत्व पूर्ण नेत्र झांकितां कसे ॥ धु० ॥

सत्य असें कृत्य तुझां स्तुस्य ते नसे ।

त्वजुनि धूर्तवर्तनांसि रास्त जें दिसे ।

तेचि करा व्यर्थ काय बोलणें असें ॥ वि० ॥

विविध विषय कठिण लिपी अमित ही कला ।

दीर्घ परिश्रम करुनि स्वये शीकलां ।

परि तुमच्या कुलिन असुनि त्याच गृहिणिला ।

गाढतमीं ढकळुनि कां देतसां असे ॥ वि० ॥

स्त्रिया पुरुषांपेक्षां ज्यास्त उल्हासं वृत्तीच्या असतात हे सर्वास माहित आहेच. स्त्रियांस अल्प गोष्ट आनंदास कारण होते; ज्या गोष्टींपासून पुरुष जातीस आनंद व दुःख मुळींच होत नाही, त्याच स्त्रिजातीस मोठ्या आनंददायक किंवा दुःखदायक होतात. अशीं उदाहरणें आमच्या वाचकांस शेंकडों माहित असतील, व हा प्रकार नित्यशः आपण पहातो व ऐकतोही. पुरुषानें एखादा जिन्नस स्त्रियेस दिला, मग (तो किष्कीही हलक्या किंमतीचा

असो) अथवा पुरुष एक दोन शब्द प्रीतीने बोलला, तर ती आनंदभरीत होऊन जाते. स्त्रियांच्या शरीरांतिल रक्त फार शुद्ध असते; ह्मणजे ते "पिंजून धनकून साफ केलेल्या कापसासारखे" आहे; व त्यांच्या देहाचे तंतु अगदी बारीक असून फारच नाजूक असे आहेत. ह्मणून स्त्रिया जात्या उल्हासवृत्तीच्या असतात, हे निःसंशय आहे. त्याप्रमाणेच पुरुष जसे मोठ्या गंभीर व शांतस्वभावाने कोणतेही सुख-दुःख भोगील तसे स्त्रीचे हातून होणार नाही.

पुरुषांस गांभीर्य व स्त्रियांस उल्हासवृत्ति हे नैसर्गिक गुण ईश्वरदत्तच आहेत. जर स्त्री प्रत्येक कामांत आपल्या उल्हासवृत्तीचा हेका धरून पुरुषाच्या गांभीर्याचा मुळींच उपयोग करून घेणार नाही तर ती त्या योगाने छत्रोच होईल; व त्याप्रमाणे पुरुष जर स्त्रीचे गुणांचा उपयोग न करितां वागेल तर तो कपटी होण्याचा संभव आहे. स्त्री व पुरुष यांचीं मने केवळ परस्परांच्या उपयोगाचींच आहेत. स्त्रीने आपल्या आनंदवृत्तीने संसारसंरक्षणाच्या कामीं पुरुषास होणाऱ्या अनेक संकटांपासून उत्पन्न झालेल्या श्रमाचा आपल्या मधुर भाषणांनीं परिहार करावा, हा स्त्रीचा मुख्य धर्म होय. अशा रीतीने वागणाऱ्या सुंदर जोडप्यासारखा जगतांत दुसरा सुखी कोणीही नाही असे समजले पाहिजे; अशा कुटुंबांत जो

सदोदित आनंद वाटतो त्यास मोलच नाही. किती जरी संसारांत संकटें आलीं व किती जरी दारिद्र्यानें कष्टविलें, तरी, तीं संकटें अथवा तें दारिद्र्य अगदीं फुलासारखें भासेल यांत संशय नाही.

स्त्रीपुरुषांत जर मनोधर्माचा तंटा असला तर पुरुषास कितीही इतर सुखें असोत, कितीही संपत्ति असो, त्याचे हाल कुत्राही खाणार नाही. स्त्रीपुरुषांनीं परस्परनैसर्गिक गुण एक कळी न होऊं देण्यास झटवें ह्यणजे दोघांचे गुण एकत्र होऊन त्यांजपासून एक विलक्षण हितावह व सुखकारक असें मिश्रण उत्पन्न होईल.

स्त्रियांनीं आपल्या साहजिक उल्हासवृत्तीनें पुरुषांचीं मनें ताजीं तवानीं राखिलीं पाहिजेत. स्त्रियांची उल्हास वृत्ति हाच एक धार पाजविण्याचा धोंडा; त्याजवर पुरुषाचें मन, धर्म, विचार हींच कोणा संकटरूपीं दुष्ट पदार्थांचे छेदन करणारीं हत्यारें पाजवून झगझगात केलीं पाहिजेत हे अवश्य आहे.

सगळी स्त्रीजात पुरुष जातीपेक्षां लुस्कान आहे, असें ह्यणणें अप्रशस्त असून खोटें आहे. ताराबाई, आनंदीबाई, अहिल्याबाई, बायजाबाई, लक्ष्मीबाई, या सगळ्या वाया कशा शूर होत्या बरें ? स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें अगदीं मोकळेपणानें विद्येचेंसंपादन करूं दिलें तरी स्त्रीवर्ग या नात्यानें त्या पुरुषवर्गाच्या मार्गे र

स्त्रीपुरुषांची तुलना.

४३.

हातील यांत संशय नाही स्त्रिया किततीही शहाण्या झाल्या तरी महामूर्ख होत, असा लोकांना जो ग्रह आहे व ज्या ग्रहाला अनुसरून आमच्या लोकांत स्त्रियांचे सगळे स्वातंत्र्य नष्ट होऊन त्यांना पशुतुल्य मानण्याचा प्रघात पडला आहे, तो फारच वेडेपणाचा आहे. स्त्रियांना विद्या शिकविली व त्या शहाण्या झाल्या तरी त्याजबद्दल आम्हांस कांहीं एक काळजी वाळगण्याचे कारण नाही. स्त्रिया ह्या स्वभावतः पुरुषापेक्षां बुद्धीने वरचढ आहेत. मनोवेधक जे बाह्य सौंदर्य त्यांत तर त्यांनीं पुरुषांस मोहनी घालण्याचा मक्ताच घेतला आहे. याजबद्दल पुरुषांस ब्र सुद्धां काढण्यास जागा नाही. त्या प्रमाणेच सहनशीलता, विनय, नीतिमार्गावलंबन वगैरे गुणांत पुरुषापेक्षां स्त्रिया श्रेष्ठ आहेत. स्वरूपाच्या संबंधाने पुरुषापेक्षां स्त्रींत विशेष खुमारी आहे. चवदापंधरा वर्षांच्या मुली आणि मुलगे यांच्या मोहकपणांत फारसा भेद असत नाही. पंचविशीच्या सुमारास स्त्रीचे पारडे अगदी खाली वसते. या वयांत पुरुष ऐन ज्वानींत असल्यामुळे बळकट, रगदार आणि सतेज दिसतो; बायकांची तशी स्थिति नाही. दोन तीन मुले होऊन जाऊन सर्वांगास शिथिलता येते व त्या रोगिष्ठ दिसतात. अशा स्थितींत व या उपरांत जो त्यांचेठायीं मोहकपणा दिसतो त्यासाठीं चांगलीं चांगलीं लुगडीं, व तन्हत-

हेचे डागिणे ह्यांचे त्यांस आर्जव करावे लागते. गाल वसून गेले तर एखादी हजार पांचशे रुपयांची नथ घातल्या शिवाय तोंडास खुमारी येत नाही; तसेच गळ्यांत तुशी, वं सरी, वगैरेचे साह्य घ्यावे लागते. या अनेक तऱ्हेच्या डागिण्यांचे त्यांस साह्य असल्यामुळे पुरुषांस भुलविण्याचे हे एक कसबच त्यांचे अंगी वसून गेले आहे असे ह्मणण्यास कांहीं एक प्रत्यय नाही. विनय, सहनशीलता वगैरे गुण स्त्रियांच्या ठायीं पुरुषांपेक्षां विशेष दिसतात.

स्त्रीपुरुषांचे वर्गीकरण.

(पद) राग झिजोटी—ताल त्रिवट.

(रुचति कां तीर्थयात्रा.) या चालीवर. (सं. सौ.)

पूर्विल त्या शास्त्रमार्गी इतिहासां शोधुनी ।

नड पाहवी कोणती ती नारींच्या शिक्षणीं ।

झाल्या त्या सुशिक्षिता किती सांगूं कामिनी ।

विद्वत्ता बघुनि ज्यांची मति जाते गुंगुनी ॥

जगामध्ये जरी अगणित जातींचे प्राणी आहेत, व त्यांची शरीररचना आणि मनोधर्म यांत जरी अतिशय अंतर आहे, तथापि त्या सर्वांमध्ये स्त्रीपुरुष-संबंध सर्वत्र साधारण आहे. आतां संपूर्ण प्राण्यांमध्ये ईश्वराने मनुष्यांचे अंगी जे विलक्षण ज्ञान

ठेविलें आहे, त्याचे योगानें पश्चादिकांतील स्त्रीपुरुषांच्या संबंधांत आणि मनुष्यजातींतील स्त्रीपुरुषांच्या संबंधांत फार अंतर आहे. मनुष्यजातींतील स्त्रीपुरुषांची स्थिति तीन प्रकारची असते.

काहीं स्त्रिया व पुरुष विषयवासनेचा उपशम करून वैराग्यमार्गीकडे वळतात व आजन्म ब्रह्मचर्य व्रतानें राहून मोक्षपदाला पावतात. अशा तऱ्हेचे ब्रह्मवेत्ते पुरुष व ब्रह्मवादिनी स्त्रिया पूर्वयुगांत असत. दुसऱ्या प्रकारांत गृहस्थाश्रमी स्त्रीपुरुष येतात. हे विषयोपभोगाची इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे यथाशक्ति विवाहादिक करून नंतर शास्त्रमर्यादेनें विषयांचें सेवन करितात व संतती उत्पन्न करून आणि तिचें पोषण, व गृहस्थाश्रमास उचित अशीं पंचमहायज्ञादिक नित्यनैमित्तिक धर्मकार्ये, व परोपकारादिक संकृत्ये आचरून शेवटीं मोक्षपदास योग्य होतात. तिसऱ्या प्रकारांत, ज्यांच्या विषयवासना अनावर झाल्या आहेत अशीं स्त्रीपुरुषे येतात. हीं पश्चादिकांप्रमाणें यथेच्छ विषयसेवन करणें हें कर्तव्य समजून भक्ष्याभक्ष्य व गमनागमनादिकविधिनिषेध मनांत न आणितां यथेच्छ दुराचार करितात. अशा प्रकारच्या विश्वयोषिता व व्यभिचारी पुरुष फक्त आकारानें मनुष्यकोटींत गणले जाऊन आचरणानें निवळ पशु होत. अशा नृपशांची संख्या जगामध्यें जेवढी कमी असेल तितकी चांगली.

या तीन प्रकारच्या स्त्रीपुरुषांतून आपल्यास दुसऱ्या वर्गातील स्त्रीपुरुषांविषयीं विचार कर्तव्य आहे, पहिल्या प्रकारांत सांगितलेल्या ब्रह्मवादिनी स्त्रिया व ब्रह्मवेत्ते पुरुष महासमर्थ होत; तथापि तो मार्ग दुर्गम असल्यामुळे फारच थोड्या स्त्रीपुरुषांस साध्य होतो. परंतु दुसऱ्या वर्गातील ह्यणजे गृहस्थाश्रमांतील स्त्रीपुरुषांचे योग्यताही कांहीं कमी नाही. गृहस्थाश्रमांत राहणारे अनेक पुण्यशील पुरुष व पतिव्रता स्त्रिया सदाचरणाने जगतास बंद झाल्याची उदाहरणे इतिहासांत आहेत. गृहस्थाश्रम सुखकर होण्याला अवश्य लागणाऱ्या साधनांत कुटुंबांतले मनुष्यांचे परस्पर प्रेम हे मुख्य साधन होय. स्त्रिया व पुरुष हीं या संसारांतले सुखदुःखादिकांविषयीं समविभागी असल्यामुळे स्त्रियांनीं पुरुषांच्या व पुरुषांनीं स्त्रियांच्या योग्यतेमध्ये न्यूनाधिक्य मानणे हे सर्वथा अप्रशस्त आहे. ज्या स्त्रियांच्या योगाने धर्म व अर्थ प्राप्त होतात, व ज्यांच्या सुप्रसन्नतेने संतती आणि विषयादिक सुखें मिळतात, त्या स्त्रियांना केवळ भोगांगना समजून त्यांचा संग्रह करणे हे सर्वथा अयोग्य होय. ज्याप्रमाणे पुरुषांनीं संसार करित असतांही त्यांत अलिप्त राहून परमार्थाकडे दृष्टि ठेवावी हे योग्य आहे, त्याच प्रमाणे स्त्रियांनाही परमार्थप्राप्ति अवश्य असल्यामुळे त्यांसही पुरुषांप्रमाणेच ज्ञानसामुग्री असणे अगत्याचें

आहे. याकरितां सुशिक्षणाचे योगाने स्त्रियांचीं मने शुद्ध असली पाहिजेत. 'सद्गुणी व सुशील भार्या हीच पुरुषाचा संसार होय. त्याचप्रमाणे स्त्रियेलाही सुशील, सुज्ञ आणि प्रीतिपात्र पती असेल तरच निला संसारसुखानुभव घडेल. नाही पेशां गाडाभर संपत्ति व खंडभिर पोरें घरांत असलीं, आणि मुख्य स्त्रीपुरुषांत जर प्रीतिरूप रज्जूचें बंधन नसलें, तर तो संसार उभयतांसही केवळ कष्टदायक होत असतो; आणि ज्या गृहस्थाश्रमाचे योगाने मोक्षपदाची प्राप्ति सुलभ होते, अशा प्रकारचा जो हा कामपुरुषार्थ तो मनुष्याच्या अधोगतीस कारण होतो. स्त्रिया व पुरुष यांचे परस्परांविषयीं निष्कपट प्रेम, सौजन्य, समानशीलता, व कर्तव्यज्ञान हींच गृहस्थाश्रमापासून परस्परांस होणाऱ्या सुखाची मुख्य साधने असल्यामुळे पुरुषांनीं स्त्रियांची योग्यता व ज्ञान यांचा उत्कर्ष करण्यासाठीं श्रटणे हे त्यांचे कर्तव्य होय.

प्रकरण २ रें समाप्त.

प्रकरण ३ रे.

स्त्रियांस उपयुक्त बोध.

(पद) राग व्याहाग—ताल—दीपचंदी

(काय वेच्या हरिणांचि) यां चालीवर (सं. शा.)

काय हिंदु अवलांची स्थिति कैशी । विद्या मति विण
ती। अहा हो ॥१०॥ पाश्चिमात्यांतिल त्या बघतां, ज्ञानी बहु
दिसती। अहा हो ॥१॥ अज्ञानाचे तामिं आपुल्या स्त्रिया
दिन क्रमिती । अहा हो ॥२॥ गृहकामिं तीं सारा दिन त्या
झटुनिया करिती । अहा हो ॥३॥ गृह केवळ तें
जग होउनि त्या बाहेर ना सरती। अहा हो ॥४॥ हिंदु
आमुचे आपल्या स्त्रींना भृत्यांपरि गणती । अहा हो ॥५॥
अल्प मंतुत्या हस्ते घडतां त्यांते गांजीती । अहा हो ॥६॥
अर्धांगी त्या तुमच्या असतां कां ऐशी रीती। अहा हो ॥
॥७॥ विद्या योगें दुःख कळूनी वारितील फजिती ।
अहा हो ॥८॥ विनायक मी प्रार्थीजनहो पढवा त्या
युवती ॥ चला हो ॥९॥

(१) प्रातःकाळी व सायंकाळी नेमानें ईश्वरसंनिध आंह
असें समजून त्याची प्रार्थना करावी, ह्मणजे तेणेंकरून
त्याची प्रसन्नता व साह्य मिळतें. मनुष्यमात्रान
ईश्वराची प्रसन्नता व साह्य संपादन करणें हे अति
अवश्य आहे; कारण कीं, त्याचे प्रसन्नतेवांचून आपले

जन्माने सार्थक होत नाही, व त्याचे साक्षात् वांचून आपले कोणतेही काम सिद्धीस जात नाही. जरी उद्योग करण्याची साधने ईश्वराने दिली आहेत, व त्यांची योजना आपण करावी, हे ठीक आहे, तरी देवाची मदत असली तरच आपले उद्योग सिद्धीस जातात. आतां ईश्वराची प्रसन्नता कशाने मिळेल याचा विचार केला तर पापापासून दूर राहणे, त्याने जे नियम केले आहेत त्याच त्याच्या आज्ञा समजून त्यांचे पालन करणे, सदाचारसंपन्न असणे, ह्यणजे क्रोध, लोभ, भांडण, मत्सर, शिष्या, अमंगळपणा, ढोंग, डौल इत्यादि दुर्गुणांचा त्याग करणे, सत्यमार्गाने, सत्यव्रताने, सत्यवचनाने चालणे; याचे नांव सदाचार आहे; याच साधनांच्या योगाने तो प्राप्त होईल. अशा वर्तणुकीवर आपली बुद्धि निश्चयाने ठरव्याकरितां ईश्वराचे भय पाहिजे. दुराचार केला तर ईश्वर शिक्षा करितो, सदाचार केला तर ईश्वर प्रसन्न होतो, हे लक्षांत ठेवून त्याचे भय मनांत राहव्याकरितां त्याचे स्मरण करून उपासना, प्रार्थना, भक्ति करणे अवश्य आहे. या अभ्यासाने त्याचे सान्निध्य होऊन वाईट कांहींच होत नाही. आणि तो प्रसन्न झाला ह्यणजे आपले सकार्यासही मदत करील, आणि आपले सत्य मनोरथ सिद्धीस नेईल. यास्तव त्याचे स्मरण व प्रार्थना नित्य नेमाने करित जावी.

(२) कडिलांची मर्यादा राखणे; ह्यणजे प्रथम-
आई बाप आणि राजा यांहून या जगांत थोर दुसरे
नाहींत, याकरितां त्यांणीं संगितलेले ऐकावे.
त्यांचा अनादार करूं नये. आपल्याहून श्रेष्ठ अस-
तील त्यांशीं लीनतेनें वागावे. लीनता ह्यणजे
आपल्यास लहान समजणे. आपण गर्व वाहण्या-
जोगें आपल्याजवळ काहीं नाहीं हें खचित आहे.
तत्रापि जर काहीं असले तरी ते ईश्वराचे कृपेनें
मिळाले आहे. त्या विषयीं आपण गर्व वाहणे हें
पाप आहे. कोणतेही प्रसंगीं गर्व वाहणे हें अनुचित
व लोकांस त्रासदायक आहे. याजकरितां आपण
सर्वांहून लहान आहों, असें समजून चालावे.
याचे नांव लीनता. ही अंगीं असली ह्यणजे सर्व
आपल्यावर दया करितात, व अनेक पापें टळतात
सासू, सासरा, नवरा, थोर दार हीं सर्व वडील माणसें.
यांचा मान राखावा. त्यांस राग येईल असें काहीं
करूं नये. यापासून बहुत फायदे आहेत.

(३) आपले घरची अन्नवस्त्राची व शरीराची स्वच्छ-
ता चांगली ठेवावी. अंगळपणा ह्यणजे अमंगळपणा हा
अनेक रोगांचे कारण आहे. याजकरितां स्नान करणे,
वस्त्रे निर्मळ ठेवणे, पाणी गाळून पिणे, केर काढणे,
हातपाय धुणे वगैरे विषयीं आळस करूं नये. हें
आपल्या हिताचे काम आहे.

(४) संसारांत केवळ डौला करितां निरुपयोगी व्यय न करणें याचें नांव दक्षता. भोळसरपणानें किंवा अभिमानानें वायका फाजील खर्च करतात, दुसऱ्यास देतात; ही चाल वाईट आहे. याजकरितां आपले वडिलांचे संमतीनें थोड्या खर्चात लौकिक व उपयोग फार होईल, असा खर्च करावा. बहुत खर्चाकडे अगदीं लक्ष देऊं नये. द्रव्य श्रमावांचून प्राप्त होत नाहीं, याजकरितां परोपकार किंवा स्वसंरक्षण यांजकडे मात्र तें लावावें. अन्यथा खर्च करणें हें पापच आहे. वस्त्रें व डागिणे यांजवर विशेष भर नसावा. कारण मनुष्यास सद्बुद्धि, विद्या, सद्गुण, हेच अलंकार आहेत. आणि ते जसे पुरुषांस शोभवितात तसे स्त्रियांसही शोभवितात. त्यांची वरोचरी कोणत्याही रत्नांनीं, धातूंनीं अगर सुंदर वस्त्रांनीं होणार नाहीं.

(५) व्यासंग ह्यणजे विद्येवर लक्ष देणें व जितका वेळ सांपडेल तितका बुद्धि वाढविण्याकडे लावणें. सर्वास रिकामा वेळ सारखा नसतो; कोणास अनेक प्रपंचार्थी कामें असतात, त्यांत तें बराच जातो; परंतु कोणास अगदीं अवकाश सांपडणार नाहीं असें नाहीं. कितीएक गुरें राखतां राखतां विद्या शिकले, चाकरी करितां करितां विद्वान् झाले. याचें कारण काय कीं, त्यांनीं आपला वेळ फुकट जाऊं दिला नाहीं. स्वडी गोष्ट लक्षांत

ठेवली तर मनुष्य फार शहाणें होईल. जहरीचीं कामें करून बाकी वेळ जो राहील तो वाचण्याकडे, अर्थ करण्याकडे, गणितपुतकांकडे द्यावा. गेला वेळ पुनः येत नाही, अशी ही अमूल्य वस्तु आहे. वेळाचा उपयोग न केल्यामुळे लोक उनाड, अज्ञानी, दांडगे, दृष्कर्मी होतात. ह्मणून जसे द्रव्य तसाच काळ. तो कसा जातो, काल मा काय शिकलें, आज आणखी काय शिकावयाचें, याची काळजी ठेऊन पुस्तकें वाचण्याचा बहुत अभ्यास करून त्याचा विचार करावा. असे करितां करितां बुद्धि विशाल होऊन ज्ञान प्राप्त होतें.

(६) आळस हा मोठा शत्रु आहे. याला जिंकला पाहिजे. विश्रांति वेगळी व आळस वेगळा. विश्रांति पाहिजे, परंतु आळस नसावा. ह्मणजे विश्रांतीचे कारण नसतां काम न करणें, रिकाम्या गप्पा मारणें, पडून राहणें, या सर्वांचें नांव आळस. मनुष्याने ध्यानांत ठेवावें कीं, आपला काळ फुकट जाऊं नये. माी काल किती शहाणी होयें, आज किती अधिक शहाणी झाल्यें, हें तपासावें. जसे सावकारव्याजाचा हिशेब पहातात, तसाच ज्ञानाचाही सर्वांनी पहावा. त्यांत शिकणारे मुलीस तर तो पाहणें अति अवश्य आहे. मनुष्याचे मन रिकाम्या पिशवीप्रमाणें आहे. जें जें भरवें तें सांत राहिल आणि किती राहिल याचा

नेम नाही, एवढी मोठी ती पिशवी आहे. यास्वरुपांत चांगल्या कल्पना भरून ते सुशोभित करावे.

(७) दया ह्मणजे दुसऱ्याचे चांगले करण्याकरितां झटणे. जों जों ज्ञान वाढते, तों तों दया वाढते. जों जों ईश्वराचे भय व ईश्वराविषयी ज्ञान वाढते, तों तों दया वृद्धिगत होते. याचे कारण ईश्वर परम दयाळू आहे. हा त्याचा गुण आपल्यास समजला ह्मणजे तसें चालण्याची त्याची आज्ञा समजून ती आपण त्याचे भयानें मोडीत नाही. तो सर्वत्र प्रकाशमान आहे असें समजले ह्मणजे आपल्यासारखी परक्याचे ठायीं बुद्धि होऊन दृष्टीमध्ये समता येते. तसेंच दुसऱ्याची हकीकत समजून घेतली ह्मणजे त्याजवर दया करावी किंवा नाही, हे समजते. याज्ञकरितां सर्व प्राणिमात्रांवर दयाभाव असावा, व त्यांस विद्यादिकें करून उंच प्राणी करावे. शाळा घालणे, गायन करणे, वाचणे, विचार करणे, या सर्वांचा हेतु एकच आहे; तो हा. ज्या प्राण्यास शक्ति आहे त्यास सद्बुद्धि देऊन पहिल्यापेक्षां चांगला करावा. उदारबुद्धि व्हावी यांकरितां मुलांस लिहिण्याचे सामान देण्यांत, पुस्तके घेण्यांत कमीत कमी नये. यथाशक्ति दुसऱ्यांचे मुलांसही उत्तेजन देण्यास कमी कमी नये. दरिद्री, पीडित, रोगी, भक्षानी यांस चांगले तूप, निरोगी, ज्ञानी करण्याचा कळवव्या राखावा. हा

सामान्य धर्म आहे. दुष्कर्मी, व धूर्त इत्यादिकांवर मात्र दया करणे ठीक नाही. तत्रापि त्यांस सुधारण्या विषयी दयापूर्वक त्यांशीही वर्तवे हे योग्य आहे.

(८) अवधारण, ह्मणजे जें वाचलें तें समजून ध्यानांत ठेवणें, त्याविषयीं विचार करणें आणि न्याप्रमाणें चालणें. सर्व शिकण्याचें फळ इतकेंच आहे कीं, सद्बुद्धि, सत्कर्म, सद्गुण हीं संपादन व्हावीं. मन व बुद्धि मोठीं होऊन पदार्थांचें यथायोग्य ज्ञान व्हावें. बालत्वापासून अनेक प्रकारच्या भ्रांति असतात त्यांचा निरास व्हावा. सत्याची अभिरुचि लागावी. असत्याचा तिरस्कार वाटावा. लीनता, नम्रता, प्रगट व्हावी. द्वेष, मत्सर, क्रोध इत्यादि दुर्गुणांचा न्हास व्हावा. वाईट वासना नष्ट व्हाव्या. सदुद्योगीं लक्ष जडवें. हे सर्व उद्देश ध्यानांत ठेऊन ते साधतां येतील अशी सर्व शिकणाऱ्यांनीं तजवीज करावी. एक किंवा दोन ग्रंथ वाचण्यानें विद्या होत नाही. अनेक ग्रंथांचें अवधारण झालें पाहिजे. याजकरितां जसे संसारसंबंधीं वस्त्रपात्र आपण संग्रह करितों त्याच प्रमाणें प्रत्येक घरीं ग्रंथांचा संग्रह करून त्यांचा उपयोग करावा. स्वभाव एक प्रकारचा असतो, पण तो अभ्यासाने दुसऱ्या प्रकारचा होतो. ह्मणून शाळा घालणें हे जरूर आहे. त्यांचा लाभ मुलांस व मुलींस झाला नाही, तर ती बुद्धियां व

विद्वान होणार नाहींत. यास्तव हा लाभ ज्या मुलींस आहे त्यांनीं आपल्यास मोठें भाग्यवान समजावें.

कुटुंबांतिल विचार.

कुटुंबांतिल सर्व मनुष्ये जर प्रीतीने आणि एक मताने वागत असलीं, तरच त्या कुटुंबांतिल प्रत्येक मनुष्य सुखी असते. परंतु त्यांतिल मनुष्ये जर एकमेकांचा द्वेष करून कलह करूं लागलीं, तर त्या कुटुंबांत दुःखाचा प्रवेश होऊन थोड्याच काळांत त्या कुटुंबाची वाताहत होते. कुटुंबकलह हा अवदशेचा पाया आणि दुःखाचा डोंगर आहे. या अवदशेच्या फेऱ्यांत न सांपडलेले दैवतान व सुखी कुटुंब क्वचित सांपडेल. या कुटुंबकलहांत पुरुषापेक्षां स्त्रिया अग्रणी असतात. जन्मापासून प्रीतीने आणि ममतेने वागणऱ्या भावाभावांत वैमनस्य आणि तंटे उत्पन्न होण्याला स्त्रियां वांचून दुसरें कोणतें वरें कारण आहे? कुटुंबामध्ये अनेक स्वभावाच्या मनुष्यांचा संबंध असतो. कुटुंबकलहाची ठिणगी उत्पन्न झाली ह्मणजे मग तो कलहामि पेटत पेटत सर्व कुटुंबाचा विध्वंस केल्यावांचून थांबत नाहीं. हा भयंकर अग्नि आपले कुटुंबांत उत्पन्न होऊं न देण्याविषयीं स्त्रीपुरुषांनीं फार जपलें पाहिजे.

आतां हा कुटुंबकलह, वेळेवर अन्न मिळण्याला
 महाग झालेल्या गरिवाचेच घरांत असतो आणि
 श्रीमंताच्या घरांत नसतो असा कांहीं नेम नाही.
 हा राजापासून तों रंकापर्यंत सर्वत्र दृष्टीस पडतो.
 जें घराजें कुलीन व सुशिक्षित असतें
 तें येथें याची फारशी बाधा नसते. आणि या कु-
 टुंबकलहाची जोंपर्यंत सुरवात झाली नाही, तोंपर्यंतच
 कोणत्याही घराण्याचा कुलीनपणा कायम असतो.
 आजपर्यंत कालगतीनें लक्षावधि थोर कुटुंबांचा
 फडशा उडाला व उडत आहे. त्या विषयीं विचार
 करून पाहिलें असतां हे सर्व अपयश या कुटुंबक-
 लहाच्या माथ्यावर येऊन पडतें. पेशव्यांचें जग-
 प्रसिद्ध घराणें या कलहामुनिंच पेटवून टाकलें.
 कुटुंबांतला कर्ता पुरुष पराक्रमाचे योगानें प्रसंगीं
 हजारों शत्रुंशीं टक्कर मारून आपल्या कुटुंबाचें
 संरक्षण करील, विद्वत्तेचे जोरावर हजार युक्ति
 प्रयुक्ति लढवून आपल्या कुटुंबाचें पोषण करील,
 आणि कुटुंबांतील मनुष्यांच्या सर्व इच्छा तो शक्य-
 नुसार पूर्ण करण्याची हिम्मत बाळगील; पण त्याच्याच
 कुटुंबांत जर कलहरूपी वैश्याचा पायशिरला तर
 मग त्याची अकल अगदीं गुंग होऊन जाते. त्याचे
 सर्व शौर्य आणि विद्वता कुचकामाचीं होतात. आणि
 त्याचा कर्तेपणा दमडीच्या मोलाचा होऊन जातो.

प्रकरण ४ थें.

स्त्रियांचे पराक्रम.

(पद) राग—शंकराभरण—ताल—धुमाळी.

नाहिं सुभद्रा या घालीवर (सं. सौ.)

कांही भवला शिक्षणं तुझी दूषण ते देतां। अमृत पीतां नाशन
जाणुनि मूर्ख कसे होतां। विद्यारूपी सुधा सयांते ल-
वलाहीं देतां। अहोरात्र त्या तौख्यामाजीं नाहीं कमतरता।
स्पष्ट असें हे दिसुनी तुझां भल ते कां वदतां। वेडअसें
हे पढत मूर्ख हो कैसे पाधारितां ॥ कांही ॥ १ ॥

या जगामध्ये भिन्नभिन्न जातींचे सहस्रावधि प्रा-
णी आहेत; तथापि प्रत्येक जातीच्या प्राण्यांचे शरी-
रावयव व मनोधर्म एक स्वरूपाचे मिळावयाचे. आतां
देशभिन्नत्वामुळे व निरनिराळ्या हवेच्या आणि
प्राण्यांच्या योगाने जरी त्यांत यत्किचित् अंतर दृष्टीस
पडले, तथापि त्यांचे मनोधर्म व जाति एक आहे
असे अवलोकन करणारांचे तात्काळ लक्षांत आल्या-
वांचून राहणार नाही. जंगली एकादा मनुष्य, व
सुधारणेच्या शिखरास पोचलेले देशांतील राज्यप-
दावर आरूढ झालेला प्रत्यक्ष बादशहा, यांच्या
शरीररचनेत व मनोधर्मात कांही अंतर असतें काय ?
ए हापेक्षां दुसऱ्याचे स्वरूप तेजःपुंज, बुद्धि

विशाळ, विचार पोक्त व पराक्रम प्रज्वलित असून तो सहस्रावधि लोकांवर आपली सत्तामिरवितो आणि अगणित ऐश्वर्याचा व राज्यसुखाचा अनुभव घेतो; आणि विचारा तो जंगली मनुष्य पोटभर अन्न व जाडेंभरडें वस्त्रदेखील मिळत नसल्यामुळे रानोमाळ भटकत फिरतो. त्याच्यामध्ये मानवी जातीच्या मनोधर्माचे वास्तव्य किंवा तेज नाही की काय! अलवत आहे. मग ते दृष्टोत्पत्तीस कां येत नाही! याचे कारण, त्याच्या पारतंत्र्याच्या अवजड बोजाने त्याच्या अंगांतील शौर्यादि अनेक मानवी प्राण्याचे ठायी असणारे गुण चेंगरून जाऊन दिसेनासे होतात. तेव्हां तात्पर्य काय कीं एका जातीचे प्राण्यांत सर्वत्र सारखे गुण ईश्वराने निर्माण केले आहेत. परंतु मनुष्ये आपल्या बुद्धिकौशल्याने एकमेकांवर वरचढपणा करून आपला थोरपणा व वजन राखण्याकरितां त्या ईश्वरनिर्मित गुणांचा दुसऱ्यास यथेच्छ उपभोग घेऊ देत नाहीत.

वर जें राजाचें व रंकाचें उदाहरण दिलें तें जगाच्या पूर्वापार राहटीस अनुसरून असल्यामुळे, व सर्व जग निरिच्छा व शांतता हें जें वेदांताचें तत्व त्यास मिळून निर्दोष शाल्यावांचून लुप्त होणारें नसल्यामुळे, त्याविषयीं जगास दूषण देणें किंवा तो प्रकार नाहीसा होण्यासाठीं उद्योग करणें हें दर्यावरील रेंतीपासून तेल निष्पन्न करण्याचा यत्न करण्यासारखें

अहे. मानवी प्राण्याचे ठायीं ईश्वरनिर्मित जे काम क्रोधादि गुण, यांचें जोपर्यंत या जगांत वास्तव्य आहे, तोपर्यंत राजारंकाचा व उच्चनीचत्वाचा प्रकार दृष्टीस पडावयाचाच. कारण या सर्वांस कारणीभूत जें वैर व हेवा तो मनुष्याच्या मनोधर्मपैकीं प्रधान होय; तेव्हां याविषयीं मनुष्यांस विशेष दूषण देतां येत नाहीं. परंतु ज्या ठिकाणीं या वैराचा लेश देखील नसतो, अशा कामांत मनुष्यांनीं निष्कारण दुसऱ्याचा उप-मर्द करावा, त्याचे मनोधर्म भ्रष्ट करावे व त्याजवर वेडगळ सत्ता मिरविण्याचा यत्न करावा हें अश्लाघ्य होय.

जगांतील सर्व जातींत साधारण असा जो स्त्रीपुरुष भेद त्याच्याहून मानवी प्राण्यांतिल स्त्रीपुरुषांत कांहीं विशेष अंतर दृष्टीस पडत नाहीं. ईश्वरानें पुरुषांचे अंगीं ज्या मनोधर्माचे व गुणांचे सामर्थ्य ठेविलें, तेच सामर्थ्य स्त्रियांचेही अंगीं ठेविलें आहे. असें असून त्यांस आपण बलहीन, शौर्यहीन व मूर्ख मानतो, हें आश्चर्य नव्हे काय? आमचें हें ह्मणणें मोठें चमत्कारिक वाटेल. कारण स्त्रिया ह्या खरोखर वरील प्रकारच्या ह्मणजे. पुरुषां पेक्षां पराक्रमानें व गुणांनीं अतिशय कमी असल्याचें आज आपले प्रत्यक्ष दृष्टीस पडतें असें असून प्रत्यक्ष प्रमाणास विरुद्ध असें आह्मीं कसें प्रतिपादन करतो पाचें आश्चर्य वाटेल. पण हा विचार आमच्याही

मनांत आला आहे. स्त्रियांचे अंगीं वरील प्रकारचे लघुतादर्शक गुण दृष्टीस पडतात हे आम्हीही कबूल करितो. परंतु याजवरून त्या तशाच आहेत किंवा असावयाच्या, किंवा ईश्वराने त्यांस तशाच निर्माण केल्या आहेत, असा सिद्धांत करतां कामा नये. स्त्रियांस जे वरील दुर्गुण जडले आहेत त्यांचे कारण पुरुषच होत. मनुष्य ज्या स्थितींत नेहमीं असतो तशा प्रकारची त्याची मनोवृत्ति असावयाची असा साधरण नियम आहे. आपल्या घरांतील गडी यास नेहमीं भांडीं घांसण्याचा व केर काढण्याचा अभ्यास असल्यामुळे त्यास कारकुनाचे काम करितां येत नाही खरे, परंतु तो जन्मास आला त्यावेळीं गडी किंवा अविद्वान ह्मणून जन्मास आला नाही. ही गोष्ट अभ्यासाची आहे. आतां याजवर अशी शंका येईल कीं सर्वच लोक विद्वान, शूर व पराक्रमी झाले व यजमान होण्याची इच्छा करूं लागले, तर जगाचा व्यवहार चालेल कसा! याजवर आमचे असे उत्तर आहे कीं सर्व लोकांचा आणि स्त्रीपुरुषांचा संबंध वेगळा असून खेरीज आमच्या लेखाच्या हेतूचा वरील विद्याशब्दाशीं संबंध नाही. आमचे ह्मणणे इतकेच कीं, स्त्रीपुरुषांत जन्मतःच जे गुण असावयाचे ते स्त्रियांचे अंगीं नाहींत असे पुरुषांनीं मानणे, किंवा त्यांच्या अंगीं तसे गुण आहेत असे

समजलें असूनही वेडगळपणानें व हेव्यानै त्यांजवर वरचस्वपणाचें पांघरुण घालून ते जनाच्या दृष्टीस न पडत अशा तऱ्हेची 'तजवीज करणें' हें सुज्ञ मनुष्यांस उचित नाहीं. आतां हें खरें कीं, जगाच्या साधारण व्यवहाराप्रमाणें पाहूं लागलें असतां आपल्या पेक्षां दुसऱ्याची योग्यता कमी नसावी, असें मानणारा मनुष्य फारच विरळा मिळेल. ज्यास त्यास मा दुसऱ्याहून वरचढ असावें असें वाटतें. तेव्हां स्त्रियांवर आपला अंमल असावा व त्यांणीं आपल्या ताब्यांत रहावें असें जर पुरुषांचे मनांत आहे, तर शौर्यादि त्यांचे अंगीं असणारे गुण जितके दावले जातील तिकके दावणें हें त्यांचें कर्तव्यच होय. तसेंच त्यांच्या अंगीं जडलेला अज्ञानपणाही वरील हेतूस इष्टच आहे असें कोणासही वाटेल. परंतु थोडा विचार केला तर लक्षांत येईल कीं, वरील प्रकार आपल्या शत्रूचे संबंधास लागू होय. ज्या वर्गाचें प्राबल्य आपल्या पेक्षां जास्त झालें असतां त्यापासून आपणांस अपाय होण्याची भीति असते, तशा वर्गांत स्त्रियांची गणना करतां येत नसल्यामुळें वरील प्रकार दुग्धापासून अंमल येईल असें मानण्यासारखा आहे. स्त्रिया विद्वान व शौर्यादिगुणसंपन्न झाल्या तर त्यापासून त्यांच्या प्रतींस व परंपरया एकंदर जगास केवढा बरें फायदा होईल. मनुष्याचे विचार

स्वतंत्र व सत्यासत्याचा विचार करण्यास योग्य झाले ह्मणजे त्यास दुसऱ्याच्या दावांत राहणें आवडत नाहीं, असा लोकव्यवहार आहे. तेव्हां स्त्रियांस वरील शौर्यादिगुणांनीं परिपूर्ण व विद्वान करून त्यांजवर आपलें असलेलें वर्चस्व दूर करावें व त्यामुळे आपण त्यांच्या ताब्यांत राहावें ही गोष्ट कोणत्या व्यवहारशास्त्रांत सांगितली आहे ! असा कित्येकांचे मनाचा ग्रह असतो, पण हा ग्रह फार चुकीचा आहे कारण स्त्रीपुरुषांत जरी उच्चनीचत्वाचा प्रकार दृष्टीस पडतो, तथापि तो शत्रुत्वाचा नसून जगाच्या राहाटीप्रमाणें तो तसा कधींहो घडणार नाहीं. कारण स्त्रीपुरुषांचे गुणांचे, पराक्रमाचे व वैभवाचे सार्थक्य ह्मटलें ह्मणजे त्या परस्परांतिल प्रेम व ऐक्य होय. तशांतून स्त्रियांची स्थिति ही पुरुषांविषयीं—पुरुषांची स्त्रियांविषयीं असते तितकी—बेपर्वा नसून त्यांचे अंतःकरण हें जन्मतःच कोमल व प्रीतिपात्र असल्यामुळे त्यांच्या अंगीं वरील गुणांचे तेज आविर्भूत झालें ह्मणून त्या आपल्या पतींची पर्वा किंवा काळजी करणार नाहींत असें ह्मणण्यास सबळ कारण दाखवितां येईल असें आह्मांस वाटत नाहीं.

स्त्रिया कित्तीही विद्वान, शूर व पराक्रमी झाल्या तथापि त्यांस पुरुषांची मदत अवश्य होय. सांप्रतकाळीं ज्यांस आपण स्त्रीजित म्हणतो व ज्यांच्या

मध्ये स्त्रिया विद्वान व स्वतंत्र असल्याचें पहातों, आणि ज्यांचे हक्क पुरुषांचे बरोबरच नव्हत, पण त्यांच्या पेशांही पुष्कळ पटीने जास्त महत्वाचे आहेत असें मानल्याने त्यांच्या चाली वाजवी पेशां फाजील निर्भीड व स्वतंत्र झाल्या आहेत, अशा पुरोपियन लोकांतील स्त्रियांचा पुरुषांवर जरी विशेष दाव आहे असें ते समजतात, तथापि वस्तुगत्या तो मानण्यापुरताच असून मोठ्या विद्वान व जहांवाज आणि स्वतंत्र म्हणविणारे वायकोसही पुरुषांचे आधीन राहोवें लागतें, असें आपण ह्मेषा पाहतों. तेव्हां याजवरून आपल्यांतील स्त्रियांत जर पूर्वोक्त गुणांचा प्रसार होईल तर त्या पासून पुरुषांस पुष्कळ प्रकारची मदत मिळण्याची आशा आहे. आणि अशा तऱ्हेचे मदती पासून उभयतांसाठी सुखोत्पत्ति होऊन संसार सुरळीत चालेल, आजन्म ज्यांच्या सहवास असावयाचा अशा मनुष्यांची योग्यता समान असली पाहिजे. त्या शिवाय त्यांच्यांत प्रेमभाव राहणार नाही.

स्त्रियांचे अंगी शौर्यादिगुणांचे वास्तव्य जन्मतःच असते. ही गोष्ट आपणांस पुराणांतरीं ऐकून माहित आहे. आपल्या सर्वमान्य अशा पौराणिक ग्रंथांत स्त्रियांचे शौर्य व पराक्रम यांची फार प्रशंसा केलेली आढळते. महिषासुराचा नाश करणारी प्रसिद्ध महिषासुरम-

थिनी जगदंबा, जिणे संपूर्ण देवांस दुर्जय अशा दैत्या-
चा एका क्षणांत विध्वंस केला, तिचे अद्भुत तेज व
विलक्षण पराक्रम अवलोकन करून देवही जवळ जाण्यास
भीत असत. दुसरी प्रसिद्ध साध्वी जानकी. शतमुखी
रावणाच्या वधाचे वेळीं रामानें आत आपणास अ-
पयश येतें असें समजून तिची प्रार्थना केली व जिणे
मोठ्या क्रोधाविर्भावानें हं हं ह्यणतां त्या शंभर तोंड्या
अक्राळ विक्राळ दैत्याचा फडशा केला, तिचा पराक्रम
साधारण ह्यणावयाचा काय ? तशीच सत्यभामा जी
पतिसमवेत रणवाद्यांचा भयंकर नाद होणाऱ्या संग्रा-
मांत शिरून हातांत धनुष्यबाण घेऊन दैत्यां वरोवर
लढण्यास सिद्ध झाली व जिने शेवटीं त्यांचा नाश केला,
अशा शूर स्त्रियेस कमी पराक्रमी ह्यणावे काय ?

ही गोष्ट अवतारी स्त्रियांची झाली. या खेरीज
भारती युद्धांतिल महान योद्धा व प्रसिद्ध विरांसही
अजिंक्य असा जो धनंजय त्याची प्रमिला राणीनें
काय दुर्दशा केली! मोठ्या मी मी ह्यणणाऱ्या त्या-
च्या संपूर्ण अनुयायी वीरांस बंदिखान्यांत घातले; व
शेवटीं अर्जुनाचीही तीच अवस्था करावयाची, इतक्यांत
तिच्या अतुल पराक्रमा बदल आकाशवाणी झाल्यामुळे
अर्जुनास तिच्याशीं साम करण्याचा प्रसंग आला. ही
गोष्ट बहुधा आवालवृद्धांस माहीत असेलच.

स्त्रियांचे अंगीं शौर्यादि गुण पुरुषांप्रमाणेंच जा-

गृत आहेत व ते जगान्नियंत्यानें जन्मतःच त्यांस दिले आहेत असें मानण्यास कांहीं प्रत्यवाय आहे काय ? वर जीं आर्ही उदाहरणें दाखविलीं, त्यांजवरून प्रस्तुत विषयास प्रतिकूल असें मत असणारे लोक कदाचित अशी शंका घेतील कीं, हीं उदाहरणें ग्रंथांतरीं लिहिलीं आहेत, या गोष्टी कोणी प्रत्यक्ष पाहिल्या आहेत काय ! बहुधा अशी शंका घेणारा मनुष्य मिळणें विरळाच होय. तथापि तो मिळाल्यास त्यास समर्पक व समाधानकारक उत्तर देण्यास फारसें कठीण नाहीं. कारण एक तर वरील पौराणिक ग्रंथ पुरुषांनींच लिहिले असल्यामुळे विनाकारण ते पुराणकर्ते स्वतः पेक्षां स्त्रियांची जास्त प्रशंसा करतील असें घडावयाचें नाहीं. तशांतून त्याही गत गोष्टीवर कोणास भ्रंवसा व विश्वास ठेवावयाचा नसल्यास नुकतेंच परवां जिणें आपलें नांव स्वदेशांत व द्वीपांतरांत गाजविलें व जिणें आपल्या पराक्रमानें ब्रिटिश फौजेची आणि मोठमोठ्या सरदार बहादुरांची धांदल व दाणादाण उडविली, त्या प्रसिद्ध लक्ष्मीबाईचें नांव आर्ही मोठ्या आनंदानें व हर्षानें लोकांपुढें ठेवितों. या लक्ष्मीबाईची ओळख “ लक्ष्मी ” या नांवानें कदाचित पठणार नाहीं, कारण ही प्रतापी बाई “ झांशीची राणी ” या नांवानें प्रसिद्ध आहे. इच्याच पूर्वीं अहल्याबाई व बायजाबाई या नांवाचीं दोन स्त्रीरत्नें या देशांत नि-

लढाऊ लोकांचा चकाचूर उडविला, त्या युरोपियन लोकांनींही तिची प्रशंसा व वर्णन केलें आहे. अशा साध्वीची योग्यता कोणत्या शब्दांनीं वर्णन करावी ? असो; या राणीचे संबंधानें एका परदेशीयानें लिहून ठेविलेला प्रशंसनीय लेख आम्ही आपले वाचकांस सादर करितों:—

“ देशी राज्यकर्त्यांत परचक्राशीं शौर्यानें टकर देण्यांत ‘ झांशीची राणी लक्ष्मीबाई ’ प्रमाणें दुसऱ्या कोणांतच तितके जबरदस्त गुण दिसून आले नाहींत. कारण तिनें आपल्या विलक्षण शौर्यानें ब्रिटिश फौजेस अगदीं दरारा घालून सोडला होता. त्या वेळीं घोडेस्वारांतील रिसाली पोषाख करून स्वतः फौजेस हुकूम देत असतां युद्धसंग्रामांतच ती मरण पावली. सर ह्यू रोज साहेबानें स्पष्टपणें ह्मटलें आहे कीं शत्रूच्या वाजूस उत्तम मनुष्य काय ती झांशीची राणीच होय. तशीच पंजाबांतील पटियाला संस्थानच्या भांडण लागलेल्या गादीवर ब्रिटिश लोकांनीं आसकुवर नामें एका राणीची स्थापना केली, त्यावेळीं तें राज्य अगदीं अव्यवस्थित झाल्यामुळे लोक विथरले होते; तथापि त्यांवर अधिपत्य चालविण्यास तीच योग्य होती; कारण इतिहासकारानें एके ठिकाणीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं, तिनें एका वर्षाच्या आंतच

त्या राज्याची उलटापालट करून विथरलेल्या खेड्या पाड्यांचा एकदम बंदोबस्त केला; सारा इत्यादि वसूल चालू केला व सर्वत्र व्यवस्था व अबादानी करून सोडली.”

प्रकरण ४ थें समाप्त.

प्रकरण ५ वे.

बाल्यावस्था व सुशिक्षण.

(पद.) राग—गौरी, ताल, धुमाळी.

हे मना सोड कल्पना या चा. (सं. शा.).

हे नरा, सुविद्या करा, अजब ती तऱ्हा । तुझांला मिळते । तिज पासुनि सुख तें जाण निरंतर होतें ॥
ते होतसे, तुझां सुख जसें, स्त्रियांनां तसें, निरंतर पढवा ॥ सत्कीर्तीचा तो लाभ तुझीं कीं घ्यावा ॥

बाळपण, तारुण्य आणि वृद्धापकाळ या तीन्ही अवस्था मुलगे आणि मुली किंवा पुरुष व स्त्रिया यांस एका नियमानेंच यावयाच्या. परंतु त्या स्थितींत मुलांचे व मुलींचे विचार, त्यांची गृहस्थिति, शरीररचना आणि आचार यांजमध्ये जमीन अस्मानाचें अंतर आहे. मुलापेक्षां मुलीचे स्थितींत फारच अंतर दृष्टीस पडतें. तिच्या बाळपणचे व तरुणपणचे विचारांत कांहींच मेळ नसतो. तरुणीं जे तिचे विचार होतात व जो विलक्षण आपपरपणा तिचे अंतःकरणांत विंबून जातो त्या संबंधाची कल्पना देखील बाळपणींचे अवस्थेंत तिचे मनांत येत नाहीं. तिच्या मनाचे अशा प्रकारचे विचार होण्याचा काल

ह्याटला ह्यणजे विवाहसमय होय. अलीकडे अप्रशस्त वयामध्ये मुलींचीं लग्नें करण्याचा जो दुःखकारक प्रथात पडून गेला आहे, त्याचे योगानें मुलीचे मनो-व्यापारांवर व स्थितीवर एक मोठा जुलूम होतो. ज्याप्रमाणें एखाद्या जुलमी व दांडग्या मनुष्यास त्याचे अनुयायी लोक गरीब विचार्या रयतेकडून राजा ह्यणवितात, त्याचप्रमाणें प्रस्तुतचे लग्नांत नवरे मुलीशीं नवरा व सासुसासरा यांचें नातें चिकटवून देणें होय. वस्तुतः मुलीचे अंतःकरणांत त्या नात्याची कल्पना देखील नसते. अर्थांतच आहे, ज्या वयामध्ये ती विचारी मुलगी आपल्या बाळपणच्या मैत्रिणीं वरोवर आंधळी कोशिवीर आणि भातुकलीचा खेळ खेळण्यांत गुंतून जावयाची व भावलाभावलींचीं लग्नें करून त्या समारंभांत दंग होऊन रहावयाची, अशा प्रसंगां जर तिला पिंजऱ्यांत कोडून ठेविलेले मैने प्रमाणें सासरीं अडकवून ठेविलें, तर त्या गरीब मुलीच्या चित्तास उल्हास व आनंद व्हावा कसा! बाळपणीं मुलीला येऊन जाऊन आरध्य दैवत काय तें आई बाप आईबापांवांचून तिला आवडती व अमोलिक वस्तु सगळ्या जगांत दुसरी मिळवयाची नाही, आणि तें ही ठीकच आहे. कारण ज्या आईने गर्भापासून तिचे आपल्या प्राणांपलीकडे संरक्षण केले असतें, व जी तिच्या कल्याणाची रात्रंदिवस काळजी बाळ-

गीत भसते, अशा त्या दयाळू आईवर मुलीची अति-
 शय प्रीति असणे साहजिक आहे, आणि कन्येवर
 आईवापांची आणि त्यांतही विशेषे करून आईची
 फार प्रीति असण्याचे कारण इतकेच आहे कीं,
 तीस घरामध्ये रात्रंदिवस तिचा विरंगुळा असतो.
 मुलीपेक्षां मुलावर म्हणजे आईवापांची प्रीति कमी
 असते असे नाही. परंतु प्रीति ही निकट संबधानें
 जास्त वाढते याचा अनुभव व्यवहारामध्ये सर्वास
 येणारा आहे. स्त्रीपुरुषांमध्ये जो जिवश्चकंठश्च व
 आमरण स्नेह बनून जातो, त्याचे तरी मूलतत्त्व
 हेच. तेव्हां मुलीपेक्षां मुलाचे वियोगापासून आईला
 म्हणण्यासारखें वाईट वाटत नाही, याचे कारण
 इतकेच कीं मुलाला लहानपणापासून विद्येच्या वगैरे
 संबधानें आईवापांपासून दूर ठेवण्याचा प्रचार आहे.
 निदान दिवसांतून त्याचा निमेशिमे वेळ तरी आईच्या
 दृष्टीआड म्हणजे शिक्षणाचे संबधानें विद्यालयामध्ये
 किंवा कोणत्यातरी विद्याभ्यासांत वगैरे जातो. परंतु
 मुलीचे तसे नाही. ती चांगली समजुतींत येऊन नव-
 न्याचे घरीं जाईपर्यंत आईला सोडून क्षणभर देखील
 एकीकडे रहावयाची नाही. असा तिचा नित्यक्रम
 असण्यामुळे आईला तरी तिच्या वांचून कसे घईन
 पडणार ! मुलाचा वियोग लहानपणापासून थोडा
 थोडा होत जाऊन पुढें तो जास्त वाढतो, या मुळे

आईला त्याचा एकदम धका बसत नाही; परंतु मुलगी उपवर होई पर्यंत वाढवून विवाह समारंभांत एकाएकीं तिला अगदीं परक्या एखाद्या मुलाचे स्वाधीन करून त्याजबरोबर लावून देणें हें फार विकट आहे, व याचे योगानें आईचें अंतःकरण फाटून जाणें अगदीं साहजिक आहे. जशी झाडाला खांदी अगदीं चिकटून असते, तसा आईशीं मुलीचा संबंध असल्यामुळें, ज्या प्रमाणें ती खांदी तोडून नेली असतां तें झाड अगदीं ओकें व उदास दिसतें आणि जाया होतें, तद्वत वरील प्रसंगीं मुलीच्या आईची स्थिति होते.

असो, आतां मुलीचे व मुलाचे वाळपणीं कोणत्या तऱ्हेचे विचार असतात याजबद्दल थोडा विचार करूं. मुलगा सुमारे ५ वर्षांचा झाला झणजे त्याजवर प्रापंचिक बीजा लादण्याची सुरवात होते. झणजे प्रथमतः विद्या, तिच्या सुरवार्तीतच ज्या रहाटाला त्याला पुढें जोडावयाचें असतें, त्याचे एक एक गुणधर्म त्याचे अनुभवास येऊं लागतात. लोक व्यवहारामध्ये गुंतून जाणें हें त्याच्या विचाराचें पर्यवसान असल्यामुळें जेव्हां या व्यवहाररूपी अफाट दर्याच्या लाटा त्याच्या दृष्टीस पडूं लागतात, तेव्हां यांत आपणास उडी टाकावयाची आहे असें समजून त्याची छाती फाटूं लागते. परंतु वयपरतें जेव्हां त्यास असें

समजं लागतें कीं, या दर्यांतून पार पडण्यास आपणास एका उत्तम स्त्रीरूपी नौकेचें साह्य मिळण्याजोगें आहे, तेव्हां तो ती शोधूं लागतो. पुढें सुदैवानें जर सुंदर अशी नांव त्याच्या हातास लागली, तर ठोकच आहे. नाहीं पेशां ती त्यास समुद्रांत उलटी बुडवून टाकिते; किंवा नांव उत्तम असून जर नावाडी अडाणी असेल, तरी ही नाश उभयतांचाच, ह्यणजे संसारांत स्त्री व पुरुष सारखांच दक्ष असलीं पाहिजेत. संसारांतील स्त्रीपुरुषांचेकीं एका व्यक्तीमध्ये जरी न्यूनता असली तरी हाल दोघांचेच. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हे विचार मुलाला अल्पवैयांतच कळूं लागतात. परंतु मुलीचें तसें नाहीं. तिला बहुतकरून लहानपणीं गृहस्थितीचें शिक्षण मिळण्याची सुरवात होते; तथापि तो प्रकार नित्यकर्मांतिल एक संस्कार असल्यामुळे तिच्या अंतःकरणावर त्याचा फारसा वोजा पडलासा तिला वाटत नाहीं. तशाच प्रकारचें तिचें शिक्षण झालें तरी तें केवळ नीतीचा व धर्माचा उपदेश. लहान मुलींच्या अलङ्कृतीचा अनुभव असलेलीं हजारों कुटुंबे आहेत. आर्ही वर सांगितलेच आहे कीं, बाळपणचे मुलीचे विचार तिच्या भावी स्थितीशीं फारच भिन्न असतात. लहानपणीं जेव्हां ती आपल्या माहेरच्या मेळ्यांत असते, तेव्हां तिला असे वाटतें कीं, आपला बाबा आणि आई,

आपल्या बहिणी, आजी, काकी, भाऊवंद, शेजारी लोक, व आपल्या सर्व मैत्रिणी हीं जशीं हळीं लहान मोठीं अहित अशींच सर्वदां असावयाचीं. हळीं ज्या प्रमाणें आपण हांसुन खेळून व उड्या मारून दिवस चालवतो, व रुसन फुगून आणि हट्ट धरून जसा आईला त्रास देतो, असाच हा क्रम सर्वदां सारखा चालावयाचा. यांत कधीं अंतर पडावयाचें नाहीं. हा एकंदर थाट असाच रहावयाचा असें तिला वाटत असतें. परंतु जसजशी ती मोठी होत जाते, व आपल्या मैत्रिणींचे लग्नसोहाळे होऊन त्या नवऱ्यां बरोबर सासऱ्यास व माहेरास खेपा घालूं लागल्या हें ती पहाते; तसेंच आपल्या शेजार घरच्या लेंकूरवाळ्या झालेल्या मुली, आणि प्रत्यक्ष आपल्या वडील बहिणी आईबापांस सोडून फार दिवस दुसरे घरीं रहातात, त्या परकी मनुष्यांना व लोकांचे घराला माझे घर ह्मणून ह्मणतात व परकी मनुष्यांवर प्रीती करतात, असें जेव्हां ती ऐकते व पहाते तेव्हां तिला हा सर्व प्रकार अजब वाटतो. आणि ज्यावेळीं ती या गोष्टींचा विचार करूं लागते त्या वेळीं तिच्या मनोव्यापारांत फरक पडून तिला वाटूं लागतें कीं, आपली ही हळींची अवस्था बदलून जाणार, इतर बायकां सारखा आपल्यास नवरा मिळणार, त्यांच्या प्रमाणें आपणासही

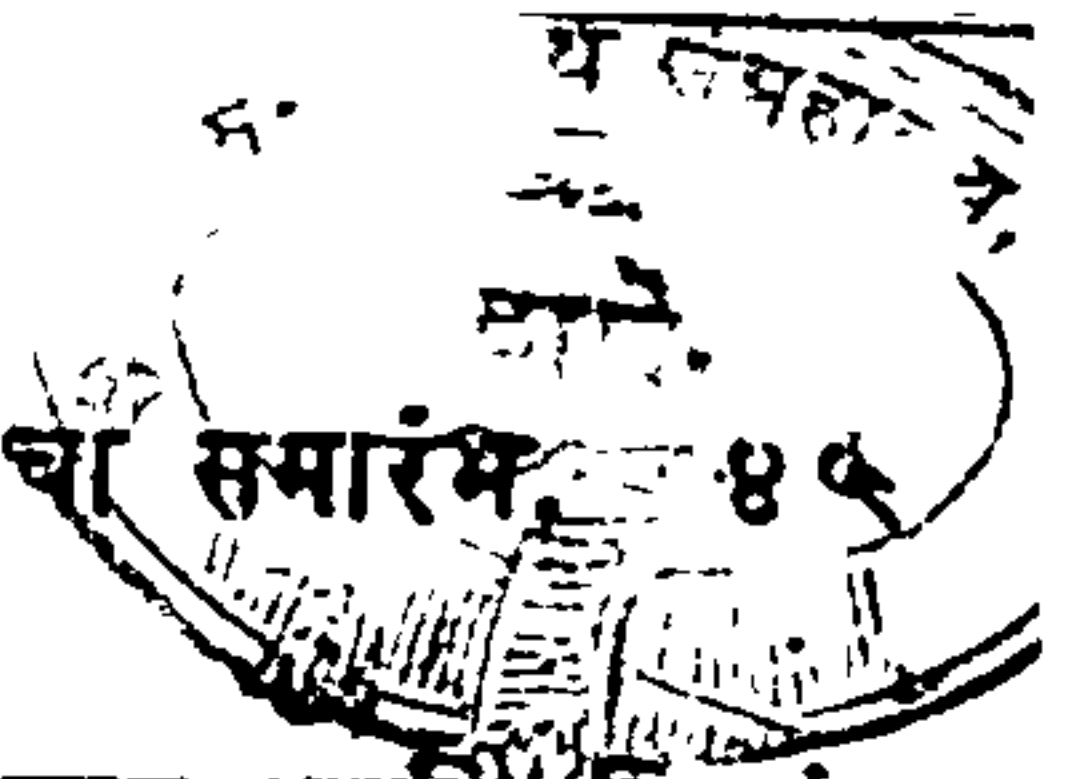
मुल्ले बाळें होणार, सासूसासरे वगैरे परकीं मनुष्ये आपले घरचीं मागसें होणार, आणि असें झालें ह्यणजे आपणास हें आईचें घर सोडून लोकाचे घरीं रहावें लागणार. या गोष्टीला ढळढळीत उदाहरण तिची आईच होते. ह्यणजे ती आपल्या आईचें घर सोडून येथें येऊन राहिली आहे असा तिला प्रत्यक्ष अनुभव येतो. मानवी प्राण्याच्या आयुष्य मर्यादेंतील अत्युत्तम व अवश्य जो विवाहविधि त्याचा संस्कार मुलाच्या व मुलीच्या आईबापांच्या अंतःकरणांत भिन्न असतो. वर सांगितलेंच आहे कीं मुली प्रमाणें मुलाचा घरांत बाळंदा नसून त्याचा सर्व व्यासंग बाहेर असल्यामुळें त्याचा एकदम वियोग झालासा वाटत नाही. तशांत मुलाचे लगानें त्याचा आईबापांकडला संबंध व ममता कमी न होतां उलट अधिक ममता बाळगणारीं सोयरीं जोडलीं जातात. तसेंच सून घरांत आल्यामुळें मुलाचे आईच्या विश्रांतीस ती एक जागा होते. मिळून मुलाचे विवाहानें त्याच्या आईला वाईट वाटण्यासारखें कांहीं नसतें.

आतां मुली विषयीं पाहूं लागलें असतां हा सर्व प्रकार अगदीं उलट आहे. जिला लहानपणापासून हाडांची काडे करून वाढविलें, जिचे हृद् पुरविण्यांत व नहाण माखण करण्यांत वर्षेच्या वर्षे घालवून जिला नीट नेटकी व स्वच्छ केली, जिच्यावर अति-

शय प्रीतिने आईवापांचा अगदीं जीव लागून राहिलेला असतो, जी क्षणभर दृष्टी आड होतांच आईचा जीव घाबरा होऊन लाडके, चिमणे, अशा हांकानीं जिला तो लगेच शोधू लागते, जरा खोकला किंवा पडसें झाले अथवा किंचित् ज्वर आला ह्मणने आतां कसें होईल अशी चिंताग्रस्त होऊन विचारी आई जिला नाहीं नाहींते औषधोपचार करूं लागते, जी केवळ झाडाची खांदी किंवा पदार्थाची छाया या प्रमाणें आईला विलगून राहिलेला असते, जी आईच्या प्रीतीची खाण, आनंदाचें ठिकाण, विश्रांतचें झाड, व संतोषाचें केवळ मूळ, अशी जी तिला एकाएकीं अपरिचित मनुष्याचे स्वाधीन करतांच तो तिला घेऊन जातो, तिची जन्मा पासूनची सर्व प्रीती एकदम आकर्षण करितो, व आईकडील तिचा अप्रतिम आप्तपणा सोडवून तो आपल्या ठिकाणीं जडवून घेतो. अशा वेळीं त्या विचान्या आईची काय स्थिती होत असेल बरें ? जी एक रात्र अंधरुणावर नसली तर ह्या आईला झोंप लागत नाहीं, भोजनाचे वेळीं बरोबर नसली तर जिला अन्न गोड लागत नाहीं, व घरांतून क्षणभर नाहींशी झाली तर जी अगदीं वेडाऊन जाते, अशा आईला वरील प्रकारचा वियोग दुःसह होतो.

सुशिक्षण हे पुरुषांना व स्त्रियांनाही अवश्य आहे.

अन्नवस्त्रादिक कित्येक जरूरीच्या गोष्टी जशा उभय-
तांसाठी अवश्य आहेत, तद्वत सुशिक्षणही त्यांस अवश्य
आहे. सुशिक्षण हे नीतीचे मंदीर, प्रीतीची छाया,
सुखाचे साधन, आणि ज्ञानाचे मूळ आहे. तेव्हां ते
मनुष्यमात्रास अवश्य आहे असे लक्षणप्यास बाध को-
णता! कित्येक पशुपक्ष्यांसाठी त्याची गरज लागते. मग
संसाराचा सर्व बोजा व गृहस्थितेचे सर्व जोखीम
संभाळणाऱ्या स्त्रियांना सुशिक्षणाचे किती अगत्य
आहे वरें ? अलीकडे स्त्रीशिक्षणाचे संबधाने दोन
प्रकारचीं मतें आहेत. कित्येकांचे मतें स्त्रियांना शि-
क्षण देणे जरूरीचें वाटतें व कित्येकांस ते प्रशस्त
वाटत नाहीं. स्त्रीशिक्षणाचे संबधाने जे नाकें मुरड-
णारे आहेत, त्यांचे लक्षणें असे असतें कीं, स्त्रीशिक्ष-
णाचे योगाने साधारण कुलवधूस भुषणदायक जी लज्जा
तिचा उच्छेद होऊन एखाद्या अपंडिते प्रमाणे स्त्रिया
बेफाम व स्वच्छंद होतात. सारांश स्त्रीशिक्षणाचे
दोन्ही पक्षकार आपापल्या पक्षास साधक बाध-
क प्रमाणे दाखवून घटकाभर आपल्या पक्षाचा विरुद्ध
पक्षावर पगडा वसवितात. पण आमच्या मतें हे
द्वैत माजण्याचे कारण उभय पक्षकारांचा शिक्षणा
विषयीं गैरसमज होय. स्त्रीशिक्षण व पुरुषशिक्षण
हाच मुळीं भेद कसा कल्पितां यावा? शिक्षण तेथून
सर्व सारखेंच. ते ज्यांना द्यावयाचे त्यांच्या योग्यतेनुरूप



असले पाहिजे. ते पुरुषांना दिले काय आणि स्त्रियांना दिले काय. त्यांचे पर्यवसान ज्ञानप्राप्तीत असावयाचें. भातां वरील प्रकारच्या शिक्षणापासून ज्या अपकारक गोष्टी घडतात, त्यांचे कारण शिक्षणपद्धतीची व्यंगता होय. पुरुषांना काय व स्त्रियांना काय, सुशिक्षा पाहिजे. त्यांना कांहीं तरी गोष्टी शिकवाय्याच्या असा संकल्प करून काय उपयोग! कालदेशवर्तमानानुरूप शिक्षण देणें हें शिक्षकाचें मुख्य कर्तव्य आहे. शिक्षणदानांतलें व्यंगतेचें अपयश शिक्षकाचे माथ्यावर येईल. त्यांत शिष्यांचा कांहीं अपराध नाही. स्त्रिया दुष्कर्मांस प्रवर्तणार नाहीत अशा तऱ्हेचें त्यांचें शिक्षण पाहिजे.

लग्न संबंधी काळजी व लग्नाचा समारंभ.

कन्या हा पदार्थ मोठा चमत्कारिक आहे. हा पदार्थ विकला तर कधीं कधीं याचें पुष्कळ मोल येतें; तरी ज्याची मोल घेण्याची इच्छा नसून ज्याच्या मनांत दान करण्याचें असतें, त्याच्या दानाचा स्वीकार सर्व काळ कोणी फुकट करीत नाही. वरदक्षणा पुष्कळ द्यावी लागते. वरें, ती देऊन दान करणाऱ्यास सुख आहे काय? जावयाच्या बापाचें नेहमीं आर्जव करून त्यास नमून रहावें लागतें. पुष्कळ हुंडा घेऊन आणि लग्नांत नानातऱ्हेचा छळ करून विहिणीनें आः

मच्या कन्येचा आपल्या मुलाकडून स्वीकार करविला हा एक आपणावर मोठा उपकार केला आहे असे समजून तिच्याशीं वर्तणूक ठेवावी लागते. लमाचा निश्चय होण्यापूर्वी हुंड्याबद्दल वगैरे बोलणें चालणें होतें तेव्हां वराच्या बापाची मुखचर्चा पहावी. आश्रित किंवा कृपेतल्या मनुष्यांस जहागिरीची अथवा इनामाची सनद करून देण्याचा हुकूम करते वेळीं राजाला देखील जितका आपला मोठेपणा वाटणार नाही तितका लग्नाला रुकार देण्याच्या प्रसंगी मुलाच्या बापास वाटतो. त्याच्या तोंडाकडे पाहिले ह्मणजे “आज मीच काय तो धन्य” अशा प्रकारचे विचार त्याच्या मनांत घोळत आहेत असे भासते.

जावयास वस्त्राची किंवा अलंकाराची सासऱ्याकडून देणगी याची अथवा मुलीस स्वतःच्या उपयोगी पडण्याकरितां माहेरची कांहीं जिनगी मिळावी हा हुंड्याचा मुळचा हेतु असावा. तो हेतु आतां कोणाच्या लक्षांत नाही. लमाच्या वेळीं मुलगा अज्ञान असतो, याकरितां शरीरसंबंधास रुकार देण्याचे मुलाच्या बापाच्या अगदीं स्वाधीन असतें; हा रुकार विकृत घेण्याकरितां जी किंमत मुलीच्या बापास पडते तिलाच हल्लींच्या काळांत हुंडा असे ह्मणतात. मुलाच्या बापाची फक्त हुंड्याकडेसच नजर असली तर मुलीच्या रूपाकडे पाहण्याचे

शुळेंच त्याच्या मनांत येत नाही. पुढे आपल्या मुलास सुख व्हावे हा या लमाचा उद्देश आहे, हे त्याच्या गांवाही नसते. तूर्त आपला हात चालतो आहे, तो उगवून घ्यावे आणि जितके हुंड्याचे पैसे मिळतील तितके मिळवावे, या गोष्टीकडे काय ते त्याचे लक्ष असते. कितीएक मुलगे मोठे झाले ह्मणजे ते आपल्या बापांस दुष्ण देतात. त्यांस हाच अविचार व हीच स्वार्थदिष्टी कारण होय.

लमाच्या वेळेस वरपक्षाकडच्या बायकांचा जो थाट असतो तो सांगतां पुरवत नाही. वरमाईचा मान आपल्या लोकांमध्ये प्रसिद्धच आहे. विहिणीचाई किती वेळांरसतात, व करवल्या कशा थोड्याच कारणावरून रागावतात, याचे वर्णन करूं लागलों तर थोडक्यांत आटपणार नाही. मोठ्या सार्वभौम राजाला मेजवानी करितां घरीं आणले तर त्याचे विहिणी इतके कोणी गौरव करील किंवा नाही या विषयीं आह्मांस संशय वाटतो. फार झाले तर तो ज्या रस्त्यांनीं यावयाचा ते कोणी स्वच्छ करील किंवा त्यांवर पाणी शिंपडील; परंतु विहिणीचाई च त्यांच्या घरच्या बायका यांस चालण्याकरितां चव्हांचा रस्ता करावा लागतो. विहिणीस पायघड्यांवरून चालण्याची फार हौस असते. अर्थात्

एवढा मोठा मान अशिक्षित स्त्रियांस कसा आवडणार नाही ?

वरपक्षाकडील लोकांचा संतोष व्हावा ह्मणून मुलीच्या घरची मनुष्ये कितीही सटली व त्यांस हसून देण्याकरितां त्यांनीं त्यांचे कितीही आर्जव केले, तरी त्यापासून कांहीं फळ नाही. हसवा, व भांडणे, हीं कधीं चुकावयाचीं नाहीत; आणि व्याही शेवटीं असंतुष्ट होणारच. मुलीचा बाप दरिद्री किंवा कंजूष असून त्यानें कांहीं व्याह्याकडच्या मंडळीची हौस पुरविली नाही, आणि तो श्रमिंत व हौसी असून त्यानें पुष्कळ खर्च केला, तरी लग्नांत भांडणे होण्याचा संभव सरासरी सारखाच असतो. प्रथम बायका भांडण काढण्याविषयीं मोठ्या तत्पर असतात. सास्वा मुनांचीं, जावा जावांची, आणि नणंदा भावजयांचीं भांडणे तर आपल्या लोकांत प्रसिद्धच आहेत. किती एक स्थळीं मायलेकींचीं आणि बहीणी, बहीणींचीं भांडणे देखील कानावर येतात. तेव्हां ज्यांस कलह करण्याच्या कामांत पुरा अभ्यास झाला आहे, अशा बायका, ज्या प्रसंगीं भांडण करण्याचा हक्क वाडवडिलांपासूनच चालत आला आहे, अशा वेळेस मार्गेपुढे कशासाठीं पाहतील! या लग्नांतील भांडणांपासून मुलीच्या बापास कधीं कधीं फारच त्रास होतो. व्यही ह्मणतात, “ आम्ही जेवायालाच येणार नाहीं ” विहीणी-

वाई ह्मणतात “ मी पायांपडून घेईन. ” जांबई ह्मणतात “ मला गोक किंवा कंठी पाहिजे. ” या सर्वांची समजूत मुलीच्या वापास करावी लागते; कारण कार्य पार पाडून नेण्याची त्यालाच कायती गरज ! अलीकडचे सुशिक्षित ह्मणविणारे लोकांच्या घरीं लगे होतात, त्यावेळेस ह्मणजे भांडणे कमी होतात असे नाही; याने कारण हेच आहे कीं, वायकांचे अज्ञान अद्यापि कोठे ही कमी झाले नाही. इतर लोकांमध्ये असे आहे कीं, ज्या घराण्यांचा शरीरसंबंध होतो त्यांच्यामध्ये पूर्वीचा स्नेहसंबंध नसला तर नवीन उत्पन्न होतो, आणि पूर्वीचा कांहीं स्नेह असला तर तो अधिक होऊन दृढ होतो. वास्तविकच आहे; शरीरसंबंध आणि खरा स्नेह यांच्यामध्ये कार्यकारण-भावसंबंध स्वाभाविक आहे. कधीं स्नेह शरीरसंबंधापासून उत्पन्न होईल, कधीं शरीरसंबंध स्नेहापासून उत्पन्न होईल. पण आपल्या लोकांमध्ये सर्वच उलटे आहे. व्याह्याव्याह्यांचा पूर्वीचा स्नेह नसला तर शरीरसंबंध झाल्यावर त्यांच्यामध्ये तो उत्पन्न होणार नाही. उलटें दोघांमध्ये वांकडे येऊन ते एकमेकांची निंदा करण्यास प्रवृत्त होतात. मुली सासरीं असल्या ह्मणजे माहेरच्यांची निंदा नेहमीं त्यांस ऐकू येते, व माहेरीं असल्या ह्मणजे सासरच्यांची चर्चा त्यांच्या देखत होते. व्याह्याव्याह्यांचा पूर्वीचा स्नेह असला

तर तो लग्न झाल्यावर अगदीं नाहीसा होतो किंवा निदान पुष्कळ कमी तरी होतो.

आपल्या लोकांमध्ये लग्नांत फार वुडीत खर्च करण्याची चाल आहे, ती अगदीं वाईट आहे. मुलीच्या किंवा मुलाच्या लग्नाच्या वेळेस खर्च करण्यास जवळ पैसा नसला तर आपल्या मिळकतीच्या बाहेर कर्ज काढण्यास कोणी मार्ग पुढे पाहत नाही. ज्याच्या जवळ पैसा असतो तोही खर्च करितो आणि नसतो तो ही करितो. अशा खर्चापासून कोणास कोणत्याही प्रकारचा फायदा नाही. लग्नाच्या वेळीं जो उगोच वुडीत खर्च होतो तोच पैसा जर राखून ठेविला तर पुढे पुष्कळ उपयोगी पडेल. ज्यांच्या लग्नास पूर्वी हजारों रुपये खर्च झाले, अशा बायका वैधव्य प्राप्त होऊन भिकेस लागल्याचीं उदाहरणे आम्हांस पुष्कळ माहित आहेत.

ज्यांचे लग्न होतें त्यांस लग्न व्हावयाच्या वेळीं व पुढे कितीएक वर्षे पर्यंत लग्न ह्मणजे काय व ते कशाकरितां केलें, हे समजत नाही. सासूला मी जावयाचे तोंड कधीं पाहीन असं होतें. आपल्या लोकांमध्ये लग्नास फार खर्च होतो इत्यादि गोष्टींस एक मोठा अपवाद आहे तो हा कीं, पन्नास साठ वर्षांच्या तरुण पुरुषांचे आठ दहा वर्षांच्या तरुण मुलीशीं झालेल्या लग्नांस आम्हां सांगितलेल्या कितीएक

गोष्टी लागू पडत नाहीत. याप्रसंगीं नवरदेवास लग्न ह्यणजे काय हे माहित होऊन निदान पंचवीस तोंस तरी वर्षे झालेलीं असतात व त्याला नवरीचे गुण कळण्याची शक्ति असते. मानापमानांत वगैरे चुकून विहीणीचें मन अस्वस्थ होईल याची भीति नसते; कारण अशा प्रसंगीं विहीणीवाई बहुधा स्वस्थ असतात. भांडणें कांहीं होत नाहीत, कारण उतावळा वर व गुडध्यास वांशिंग अशी ह्यण आहे ती त्या वेळेस सर्वथैव लागू पडते. लग्नास खर्च फार कमी लागतो. कित्तीएक प्रसंगीं मुलीच्या बापाचेंही मोठें कल्याण होतें. इतक्या सोई असल्यावर मग एक पोर बुडाली ह्यणून काय चिंता आहे! असो, ह्याताच्याच्या लग्नाचें खरें स्वरूप सर्व लोकांस इतकें माहित आहे व त्यापासून घडणारे अनर्थ इतके वारंवार दृष्टोपत्तीस येतात कीं, त्यांविषयीं आतां येथे अधिक लिहिण्याचें प्रयोजन नाही.

आपल्या लोकांत लग्नसंबंधीं ज्या कांहीं चाली आहेत त्यांत पुष्कळ ठिकाणीं सुधारणा करण्यास जागा आहे. त्याठिकाणीं सुधारणा करणें हे काम फार महत्त्वाचें आहे. यांतिल कित्तीएक सुधारणा करण्यास धर्माचा प्रतिबंध नाही. तेव्हां त्या करण्याच्या कार्यां झटण्यास सुशिक्षित लोकांनीं आळस करूं नये. लहानपणीं लग्न

करण्याची चाल मोडणें; वधुवरांच्या संमतीनें विवाह योग घडवून आणणें; हुंड्यास अगर दौलतीस न भुलतां वधुवरांच्या परस्पर वयाकडे, गुणांकडे, व शरीर संपत्ती कडे योग्य लक्ष देणें, आणि अतिशय खर्च, अप्रयोजकमान, निरुपयोगी चाली व निरर्थक भांडणें नाहींशीं करणें, फार कठीण पडेलसें वाटत नाहीं. या कामीं सुशिक्षित व समजूतदार लोकांनीं पहिल्यानें किता घातला पाहिजे. ज्यांस आपल्या धर्माचा प्रतिबंध आहे व ज्यांपासून कांहीं विशेष फायदा नसून अब्रूची, पैशाची, व शरीराची हानि आहे, अशा चाली सुरू करून त्यांस सुधारणा ह्मणण्यापूर्वी जीं सुधारणेला योग्य स्थळें आहेत, व ज्यांस धर्माचा फारसा प्रतिबंध नाहीं, अशा अवश्य कामीं सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या लोकांनीं नजर पोहोचविली तर त्यांस तें भूषण आहे.

प्रकरण ५ वे समाप्त.

प्रकरण ६ वे.

सासू आणि सून यांचे वर्तन.

पद—अंजना गीत.

भरत पुत्र हो तुमच्या माना । स्नुवेंलागीं बहु गांजीतां ।
दुःखे करिती त्या आकांता । नाहीं परिसवते ॥ १ ॥
काय मुलीचे मायवापते । तुह्यांसि देती दुहीते ते । आंदण
देती ह्यगुनि ते । अपराधी होती ॥ २ ॥ ह्यगुनि निशि-
दिनीं सुखयात्यांना । शांतवीत जा त्या मातांना । विना
यकाची विनती सुजनां ॥ जाणाही आहे ॥ ३ ॥

कुटुंबांतील स्त्रियांच्या समुदायांत सासूचें नातें
कार वजनदारीचें व श्रेष्ठ असतें. कुटुंबाच्या गृहस्थि-
तीचा सर्व भार बहुधा सासूवाड्याच्या शिरावर असतो.
राजाच्या पश्चात् ज्या प्रमाणें सर्व कारभार युवराजा-
कडे जातो, तद्वत कुटुंबरूप राज्याचा सर्व कारभार
सुनवाड्याच्या हातांत जावयाचा असतो; तेव्हां आपला
सून आपल्यामागे संसाराची सर्व व्यवस्था यथास्थित
करिल अशा विषयीं सासूवाड्यानें नेहमीं खबरदारी
घेणें फारच अगत्याचें आहे. सुनवाड्या ही बोलून चा-
लून परक्याची मुलगी आपले घरांत आणून तिला
आपल्या घरादाराची व घरांतील दरोवस्त चीजव-
स्तूची मालकीण करून ठेविली असत्ये. तेव्हां तिणें

नेहमीं आपल्याशीं प्रीतीनें आणि काळजीनें वागलें पाहिजे, अशी जर घरांतल्या मनुष्यांची आणि त्यांतही विशेषें करून सासूची इच्छा असेल, तर तिणें सुनवाईशीं ही सौम्यपणानें व प्रीतीनें वागून तिच्या मनांत कुटुंबांतिल मनुष्यां विषयीं पूज्यबुद्धि उपजेल व ती आपला संसार संभाळण्यास योग्य होईल, अशी तजवीज ठेवणें अवश्य आहे. पण अशा सास्वा सांप्रत किती बरें मिळतिल ! बहुधा सर्वत्र सास्वासूनांचें भांडण असावयाचें असा साधारण अनुभव आहे. आणि ही परंपरा पूर्वापार चालत आलेली दिसते. सासूसुनेचे तंत्र्यामुळें राजघराण्यांतही मोठमोठे अनर्थ घडलेले आढळतात. नारायणरावाचे खुनांतही या सासूपणाचें बरेंच अंग होतें. युरोपियन लोकांत स्त्रियांना जरी पूर्ण स्वतंत्रता आहे, तथापि त्यांच्यांत देखील या सासूपणाची 'बडिजाव' आहेच. आपल्या राणीसरकारला बादशाहीण बनण्याला सुनवाईचे बरोबरीचा मान असण्याची इच्छाच कारण झाली अशी लोकवार्ता आहे.

सासू आणि सून यांजमधील नातें असें कांहीं चमत्कारिक आहे कीं, सासू सद्गुणी, ममताळू, व सुशिक्षित असो; किंवा दुर्गुणी, कैदाशीण, आणि मूर्ख असो; सासूपणाचे जेवढे हक्क व मान मरातव आहेत, तेवढे यथास्थितपणें चालावे अशी तिची इच्छा अ-

सेते; आणि त्यांत जर सुनवाईकडून अल्पकचित अंतर पडलें तर मग लगेच कलागतीला दुस्वात होते. आतां सुनवाई जर समजूतदार आणि सुस्वभावाची असली, तर कसल्याही कजाग सासूची तन्वेत राखून प्रसंग येईल त्या प्रमाणें वागते, परंतु मूर्ख आणि हे-कड सुनेशीं एखाद्या कडजेदलाल सासूची गांठ पडली ह्मणजे त्या कुटुंबांत आकावाईचा प्रवेश झालाच समजावा. अशा प्रसंगां कुटुंबांतिल मनुष्ये व आप्तसोयरीं यांजमध्येही कलागती लागून या कलागतीचा परिणाम मुलगा व सून यांजमध्ये द्वेष उत्पन्न होण्यापर्यंत जाऊन पोचतो. शत्रूच्या ताब्यांतिल एखादा किला घेण्याला तोफांच्या भडि. माराचाही उपयोग होत नसेल, पण एखादे नांदते घराणें फोडायानें झाल्यास सासूसुनांचे भांडणाचे योगानें हं हं ह्मणतां कार्यसिद्धि होते. पेशव्यांचें थोरलें नामांकित व पराक्रमी घराणें या तंत्र्यानेच रसातळास मिळालें. ज्या पूर्ण शहराकडे नुसतें पहाण्याची देखील जबरदस्त शत्रूची छाती होत नसे, त्या शहरांतिल राजाच्या हाताखालच्या यःकश्चित शिपुर्ज्यानें अंतःपुरांत शिरून त्याचा प्राण घ्यावा ही गोष्ट सासूपणाच्या भयंकर दुस्वासाची परिणाम नव्हे काय!! या सासूच्या कजागपणांत विशेष आश्चर्य मानण्याजोगी गोष्ट ही आहे कीं, पुढेंमागे आपल्या सर्व कुटुंबाची सत्ता सुनवाई

हातांत जाऊन वृद्धापकाळीं आपल्यासही तिचेच हाताखालीं दिवस काढावयाचे आहेत, असें सासूबाई जाणत असतांही आपल्या अधिकाराचा गैर उपयोग करून कुटुंब कलहाचे आदिकारण बनते. मुलाचें लग्न होऊन आपल्यास सासूपणा यावा ह्मणून स्त्रिया इतक्या आर्त झाल्या असतात कीं, लग्नसमारंभांत एकदां सुनमुखाचा सोहाळा केव्हां होईल, अशी सासूबाईना मोठी उत्कंठा असते. पण या सुनमुखाचा आनंद टिकणारी कुटुंबे फारच थोडीं मिळतील. कित्येक कुटुंबांत तर हे सुनमुख कांहीं दिवसांनीं सासूबाईच्या दुर्मुखपणाचें प्रमुख कारण होतें. आतां या कामीं केवळ सासूलाच दोष देतां येत नाहीं. कांकीं कित्येक सुनाच छान्दिष्ट, मूर्ख, व हेकड असतात. पण तसें असले, तथापि सासूला फारच सौम्यपणा पत्करावा लागतो. अलीकडे लहानपणीं लग्नें करण्याची जी दुःखकारक चाल पडली आहे व सुनेला सासरीं वागविण्याची सांप्रत जी चमत्कारिक रीती आहे, त्यांचे योगानें अल्पवयस्क सुनबाईला सासर ह्मणजे केवळ कैदखाना असें वाटत असतें. आपल्या लाडक्या कन्येचा विवाह करून तिला परगृहीं पाठविण्याचें कारण तिला पतिसहवास घडावा हे होय. सासू, सासरा, दीर, जावा, नणंदा वगैरे सर्व नार्ती पतीच्या अंगभूत होत.

मुलीचा वाप आपल्या मुलीचे संरक्षण करून तिला सुख देण्याविषयीं कांहीं मुलीच्या सासूबाईची प्रार्थना करित नाहीं. या बाबतींत यथाशास्त्र रीतीनें सर्व प्रकारें जांबईवांचांचि प्रार्थना करावयाची असते. परंतु जेथें नवरदेव अल्पवयस्क किंवा जराग्रस्त असतात, तेथें मुलीच्या संरक्षणाची निरवानिरव घरच्या कोणातरी वडील माणसांशीं करणें भाग आहे. आणि यामुळेच सुनबाई सर्व प्रकारें आरंभीं सासूबाईच्या ताब्यांत जाते. अशा स्थितींत सुनबाईला संसाराची काळजी कितपत असणार, हें उघड आहे. या करितां सासरचीं सर्व मनुष्ये आपलीं आहेत, नवरा हा आपला जन्माचा सोबती आणि सुखदुःखाचा भागीदार आहे, सासू सासरा वगैरे वडील मनुष्ये जो व्यवसाय आणि ख-टाटोप करित आहेत, तो केवळ आपल्या सुखा क-रितां आणि कल्याणा करितां आहे, अशी सुनबाईची बुद्धि होण्या जोगें सासूचें तिच्याशीं वर्तन पाहिजे. आतां दुर्दैवानें सून अशा प्रकारची सुशील मिळाली नाहीं, तथापि तेवढ्यानें लगेच नाखूष होऊन तिच्याशीं तंटा करण्यांत अर्थ नाही. होईल तों पर्यंत तिला सौम्यपणानें ताळ्यावर आणण्याचा यत्न करणें हेंच सासूचें कर्तव्य होय.

सुनबाईशीं दुस्वास करणें हें आपल्या व आपल्या मुलाच्या संसाराचा नाश करण्यासारखें आहे. अशा

तन्हेनै आपण होऊन आपल्याघरावर अग्नि ठेवणें हें श-
हाणपण नाही व समजूतदार स्त्रियांस योग्य नाही. सुन-
वाई अल्पवयामुळे सासूच्या उपदेशाची योग्यता सम-
जत नसली, तथापि सासूवाईनीं तेवढ्या मुळेच
निराश होऊं नये. पोरकटपणामुळे सुनवाईला सास-
रच्या घराची आस्था नसते हें खरें, पण पुढें
वयांत येऊन चारमुलेंवाळें झालीं म्हणजे पुष्कळ
दाडसुना जरवेस येऊन सासूवाईच्या अध्याविचनांत
वागूं लागल्याचीं पुष्कळ उदाहरणें दृष्टीस पडतात.
या करितां सासूवाईनीं उतावळी न करितां जेणें क-
रून आपल्या मुलांचें व नातवंडांचें कल्याण होईल
अशा रीतीनें कुटुंबांतिल सर्व मनुष्यांशीं व त्यांत वि-
शेष करून अल्पवयस्क सुनांशीं शांतपणानें, प्रीतिनें
आणि सभ्यरीतीनें वागून सासूपणाचा बोज राखावा.
हेंच सुशील सास्वांचें कर्तव्य होय.

प्रकरण ६ वें समाप्त.

प्रकरण ७ वें.

बालकांचें योग्य पालन.

कामदा

राग अलैया वियावल-ताल धुमाळी. (फरफरां नको) या चा.

शिक्षणामुळें कीर्ति ती मिळे ।
त्या विणें दुजें सर्व आगळें ।
वृद्धि पावतो या जर्गीं खरा ।
मार्ग त्याहुनी नच दिसे वरा ॥

चांगल्या शोधावरून असें समजून येतें कीं, बहुत करून सर्व देशांमध्ये जीं मुलें होतात, त्यांमधून बहुत करून निमे पांच वर्षांचे पूर्वीच मरतात. ह्या गोष्टीचा चारीक व पुरतेपणीं विचार करून पाहिला असतां असें समजून येणार आहे कीं, मुलें उपजल्याचे पूर्वी त्यांच्या आयांनीं व पुढें दायांनीं कसें वागावें व मुलांचा कोणत्या रीतीनें कसा सांभाळ करावा हें त्यांस समजत नाहीं. आणि हें न समजल्यापासून लहान लहान मुलें कितो मरतात, व त्यांतून जीं वाढतात तीं मोठेपणीं कोणत्या प्रकारचीं मनुष्ये होतात, हें तर उघडच आहे. त्यांची शरीरप्रकृति सदा सर्व्. काळ विघडलेली, स्वभाव खराब, व आचरण दुष्ट; सारांश हीं मुलें लहानपणीं आयांपासून विघडून पुढें

मरे तोंपर्यंत दुःख पावतात, हा सर्व आयांकडे दोष आहे, यांत संशय नाही. याकरितां आईनें कोणत्या रीतीनें वागावें याविषयीं विचार केला पाहिजे. लहान मुलांची शरीरप्रकृति चांगली असावी म्हणून आईनें तीं उपजल्याच्या पूर्वी व नंतर कांहीं दिवसपर्यंत बेतानें जेवावें, शरीरश्रम थोडे करावे, व काळजी फार थोडकी वाळगावी; मुलांस आईचें दूध असल्यास तीं चांगलीं वाढतात, आणि तेणेंकरून परस्परांमध्ये प्रीति वृद्धिगत होते. कधीं कधीं असें घडून येतें कीं, दूध पाजणारी ठेवणें अवश्य पडतें. तेव्हां दूध पाजणारी शरीरप्रकृति चांगली असावी, व ती मुलाचे आईच्याच वयाची, तितकेच दिवसांची वाळत, व सुस्वभावाची असली पाहिजे. मुलांना पहिल्यापासून नेमलेल्या वेळीं दूध पाजावयाची संवय ठेवावी. पहिल्या महिन्यामध्ये प्रत्येक दोन तासांनीं पाजावें, व नंतर तीन किंवा चार तासांनीं पाजावें. आईस दूध फार असलें तर मुलांना थोडेंच पाजावें; लहान मुलांचे पोटा भोंवतालें फडकें सईल बांधावें; आईचें किंवा दूधपाजणारी ठेवलेली असेल तिचें अन्न साधें व पुष्टकारक असावें, तिणें दारू किंवा दारूसारखे दुसरे मादक पदार्थ सेवन करूं नयेत. मुलांना आईचें किंवा दूधपाजणारी ठेवलेली असेल तिचें दूध जसजसें मिळेनासें होतें, तसतसें त्यांस थोडथोडें अन्न घालणें अवश्य पडतें.

तेव्हां आईबापांनीं पहिल्यापासून खबरदारी ठेवावी. रोग आईबापांपासून उत्पन्न होतात. कांहीं त्यांच्या हयगईमुळें होतात. कुबड व अशा प्रकारच्या दुसऱ्या खोडी, मुलें पडलीं अथवा वेसावध असलीं म्हणजे होतात; अगर त्यांचीं लहानपणचीं कोंवळीं हाडें मुरगळून हयगईमुळें अथवा आंतलीं वस्त्रें घट्ट घातल्यामुळें उत्पन्न होतात. मुलांनीं रात्रीं आंगावरचीं वस्त्रें काढून ठेविल्यानंतर आईनें त्यांस वसावयास, उठावयास, लोळावयास, उड्यामारावयास सांगावें व आपण लक्ष्य लावून त्यांचा हात, पाय, चमकत नाहीसें पहावें. मुलें निजलीं असतां त्यांचे एके बाजूस दिवा ठेवितात व तीं, जागीं झालीं असतां त्यांच्या डोक्यांपुढें टोप्यांचे गोंडे लावतात तेंगेंकरून तीं तिरवीं पाहूं लागतात. तर अशा गोष्टींकडे ध्यान ठेवणें अवश्य आहे. जीं गोष्ट आपल्यास समजत नसेल तीं वेद्यास विचारावी.

लहान मुलांची प्रकृति नीट राखण्याकरितां कांहीं कांहीं मुख्य नियम सांगितले. तीं बरीच मोठीं झाल्यानंतर सुस्वभावाचीं व्हावीं या विषयीं विचार—

मुलांस समजूं लागलें म्हणजे त्यांस बऱ्यावाईट इच्छा उत्पन्न होतात. ज्या त्यांस व दुसऱ्यांस हितावह असतील त्यांची त्यांस संवय लावावी आणि ज्या वाईट असतील त्या भगदीं काढून टाकण्याचा प्रयत्न करावा.

मुलांचा मारामारी करणे, चोरणे, त्रास देणे यांकडे पहिल्यापासून फार कल असतो. आईबापांनी त्यांस चांगले गुण शिकवावे. लहानपणीं एखादा वाईट गुण किंवा संवय लागली तर ती मोठेपणीं नाहीशी करणे कठीण. मुलांना धाकाने शिकविण्यापेक्षा गोडीने शिकविणे बरे. कोणतीही गोष्ट गोडीने होते त्याप्रमाणे धाकाने होत नाही. मुलांस युक्तीने शिकवावे; त्यांस चांगले शिकविण्याकरिता थोडी शिक्षा करावी; कारण धमकावणाने शिकवू लागले तर त्यांच्या रागाची उठावणी होते, मग तीं ऐकत नाहीशी होतात. वावा, ऊगीच बस, रुडू नको. असे शब्द मायेने बोलवे. मुलांचे कांहीं लाड करणे, नंतर त्यांस मारणे अशा रीतीने त्यावर धाक बसणार नाही. मुले प्रथमतः सुस्वभावाचीं असतात, त्यांस आईबापच विघडवून टाकतात. त्यांच्या बरोबर त्यांनी पहिल्यापासून योग्य रीतीने वागावे; त्यांस दिवसभर शिकायास लावू नये. थोडकीशी वेळ खेळण्याकरिता द्यावी व त्यांची सुधारणा होईल असे त्यांस खेळावयास पदार्थ द्यावे.

योग्य शिक्षा—आतां अशा प्रकारे वाढलेल्या मुलांस लहानपणापासून नीति व विद्या कशी शिकवावी, तीं कोणत्या रीतीने वागलीं असतां पुढे त्यांचे कल्याण होईल, व कशी वागलीं असतां अनहित

होईल, त्यां मध्ये वाईट व चांगले गुण कोणते, ह्या-
विषयी, व त्यांमध्ये ज्या वाईट खोडी असतील त्या
युक्तीने नाहींशा कराव्या व जे चांगले गुण असतील
ते त्यांमध्ये अधिक चांगले होऊन त्यांचे पुढे वरें होई-
ल असे करण्यास काय काय युक्ति योजाव्या, ह्या वि-
षयी विचार करणें योग्य आहे. या कारणास्तव आई
किंवा दाई, जिच्या हातामध्ये लहानपणापासून मुलें
असतात, तिने या विषयाकडे चांगले लक्ष लावून
पुढील सर्व मजकूर ध्यानांत ठेवावा.

ही गोष्ट आईने व दाईने पक्की ध्यानांत ठेवि-
ली पाहिजे कीं, मुलांचा लहानपणापासून चोरी
करणें, शिव्या देणें, दुसऱ्याची उगीच थट्टा करणें
अशा अनेक खोडींकडेस कल असतो. आणि कधीं
कधीं जे कोणी त्यांच्या फार उपयोगीं पडतात, त्यां-
वर रागावूं नये, त्यांवर प्रीति करावी असेही चांगले
गुण त्यांच्या मध्ये अहित, असे आढळते. मुलांमध्ये
जे जे वाईट गुण असतील ते काय कामाचे! अशा
प्रकारचे गुणांनीं त्यांची फजिती होते एवढेंच
नाहीं. त्यांचे वडिलांची तर मोठीच फजिती !!
लोक त्यांच्या वडिलांवर दोष ठेवितात व कांहीं
त्या मुलांचे जवळचे सोयरेधायरे असतात ते
त्या वडिलांच्या नांवानें हाका मारीत असतात, आणि
शेवटीं तीं मुलें मोठीं मूर्ख वाढलीं झणजे तींच व-

डिलांच्या नांवाने रडतात! काहीं ह्मणतात “आर्हो लहानपणापासून आईबापांचे ऐकिले नाही म्हणून आतां आमची अशी दशा!” दुसरीं काहीं मुले ह्मणतात कीं, आमचे आईबाप मूर्ख होते, त्यांनीं आम्हांला शिकविण्यास दमडीही खर्च केली नाही; आम्ही जशी खेळ्ळीं तसें आम्हांस खेळूं दिले.

खोडी व वाईट गुण मुलांमध्ये नसावे ह्मणून पहिल्यापासूनच त्या मुलांचे लाड करूं नयेत. त्यांचे वाईट गुण असतील त्यांचा प्रतिबंध लागलाच करावा; पण ते वाईट गुण काढण्यास मार, कार्ठा इत्यादि साधनांचा उपयोग करूं नये. त्यांस शिकविण्यास पहिल्यापासून हुशार वायको किंवा कोणी नीतिमध्ये हुशार मनुष्य पाहून त्यांचे हातामध्ये ठेवावे. मूर्खाच्या स्वाधीन त्यांस केले तर काय कामाचे ? तेणें करून दुप्पट तोटा. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये वाईट गुण उत्पन्न लहानपणापासून होतात, आणि असे गुण एकदां त्यांच्यामध्ये उत्पन्न झाले ह्मणजे ते नाहीसे होणें महा कठीण. कधीं कधीं त्यांच्यामधील वाईट गुण नाहीसे होतात खरे, परंतु वर्षांचीं वर्षे लागतात. पुढें काहीं प्रकरणें सांगितली आहेत, त्यांकडे फार लक्ष लावावे. लहान मुलांस जर एखादी वस्तु पाहिजे असली तर ती रडावयास लागतात, त्यांना एकदां दोनदां ती वस्तु दिली ह्मणजे त्याप्रमाणेंच तीं

मुलांस प्रथमतः अन्न सोसतें किंवा नाहीं हें पाहण्या-
करितां तें दिवसास घालावें. कारण अशा नियमानें
फारच फायदे होतात. कधींही तें जडान्न नसावें;
जर तें अन्न मुलांस सोसलें नाहीं, तर त्यांस अरारुट
अथवा पेज अथवा भाताचा कुवळ इत्यादि हलकें
अन्न घालावें, नाहीं तर वैद्याला विचारावें. मुलांना
जे अन्न घालावयाचें तें कढत असूं नये. कारण,
त्यापासून हित न होतां अनहित होतें. मुलांना अन्न
घातल्यानंतर उभें धरावें.

वेताबाहेर मुलांस पाजणें व अन्न घालणें यांपासून
अनेक रोग होतात. मुलें उपजल्यावर कांहीं दिवस
पर्यंत त्यांस काळजी, आशा, निराशा, भय, व ज्यां-
पासून मनुष्यास रोग होतात, असे जे मनोधर्म ते
नसून त्यांस दुखणें मात्रच असतें; तर हें दुखणें वेता
बाहेर अन्न खाण्यापासून असावें, असें दिसतें. म्हणून
अधिक घालूं नये. मूल निजत नसलें म्हणजे कांहीं
त्रायका त्यांस अफू किंवा अफूसारखे दुसरे कैफ आ-
णणारे पदार्थ घालितात मुलांस त्या कैफापासून कांहीं
उपद्रव न होतां शौच मात्रच चांगली लागते,
असें त्या समजतात. असें कधीं करूं नये; तेणेंक-
रून मुलांस फार इजा होते एवढेंच नाहीं, तर त्यांस
लहानपणापासून अफू खाण्याची संवय लागते. ती सं-
वय मोठेपणीं काढून टाकणें कठीण पडतें. अशीं कांहीं उदा

हरणें आढळतात कीं, या कैफानें मुलेंही मरतात. मुलास सकाळीं पाजल्यावर लागेल तेवढी 'सॉप घेऊं द्यावी; व उठल्यानंतर पुनः पाजावें; रात्रामध्ये मुलें दोन तीन वेळां उठतात तेव्हां त्यांस पाजावें. सारांश, मुलांस चांगल्या तऱ्हेने वाढविणें आईकडेसच आहे.

निद्रा.—पाळण्यांत घालून सॉपा काढिल्या शिवाय व थोपटल्या शिवाय मुलांनीं निजावें हें चायकांस फार आवडतें, व अशी संवय लहान मुलांस असल्यास फार चांगलें. मुलें निजण्याचे पूर्वी त्यांचे हात, पाय, तोंड, इत्यादि शरीराचे अवयव गरम नसले तर त्यांस चांगली सॉप लागत नाहीं. त्यांना निजविते वेळेस त्यांच्या डोक्याकडचा विछान्याचा भाग उंच असावा. त्यांच्या आंगावर पांघरुण घालावयाचें तें सैल असावें; मुलें जागीं झालीं झणजे त्यांस कडेवर लागलेंच घेऊं नये. त्यांना थोपटून निजविण्याचा यत्न करावा. सारांश, विचार, ज्ञान, व युक्ति, यांच्या योगेंकरून जसे चांगलें दिसेल तसे करावें.

वस्त्र.—मुलांस गरम राखण्याकरितां त्यांच्यावर तीन चार पांघरुणें घालूनयेत. वरून साध्या कापडाचा झगा व आंतून बंडी घालावी. गरीबगुरिवांचीं मुलें, ज्यांस नानातऱ्हेचे, उवा, खरूज इत्यादि रोग उत्पन्न होतात ते होऊंनयेत झणून मुलांस स्वच्छ राखावें.

मुलांची शरीरप्रकृति स्वच्छ असावी याकरितां दिवसांतून त्यांस दोनवेळां आंघोळ घालावी, कारण शरीराच्या छिद्रांतून कांहीं घाम वगैरे येत असतें, तें जर धुऊन काढिलें नाहीं, तर तेणेंकरून छिद्रे बंद होऊन त्यापामून नाशकारक परिणाम होतात. मुलांस कधीं कधीं अर्शा दुखणीं येतात कीं, तेणेंकरून तीं ठार मरतात. पूर्वीच्या लोकांचें मत असें असे कीं, मुलांना थंड पाण्यानें आंघोळ घातली तर तीं बळकट होतात. परंतु तें सर्व ग्वाटे. मुलांस आंघोळ घालते वेळेस तीन तीनदां उठावयास न पडावें ह्मणून ज्या वस्तु पाहिजेत, त्यांचो पूर्वीच तयारी करावी, आणि त्यांचे अवयव स्वच्छ धुवावे.

मुलांस स्वच्छ व निरोगी राखण्याकडे नीट लक्ष लाविलें पाहिजे. ज्या प्रमाणें मोठ्या मुलांस स्वच्छ हवा व व्यायाम अवश्य आहे, त्या प्रमाणें लहान मुलांसही आहे. वसावयाच्या व निजावयाच्या खोल्या, व खिडक्या कांहीं वेळ उघड्या ठेवाव्या. जसजशीं मुलें मोठीं होतात व त्यांस आपोआप उठण्याची संवय होते, तस- तसा त्यांस आनंद वाटतो. मुलें आपोआप सांवरूं लागलीं ह्मणजे त्यांना अंगावर घेण्याची फार संवय लावूं नये. त्यांस खालीं बसवून त्यांच्यापुढें खेळण्याचे पदार्थ ठेवावे हे फार चांगलें, व तेणेंकरून बायकांसही वेळ सांपडतो. एकाद्या गरिबाच्या बायकोनें मुलाला

घेण्याची फार संवय केली तर तिजपासून मोठा फाजि-
ती होते. तिला काम करण्यास बनत नाही. तिने मुलास
टाकून धंदा केला तर मुलाची हेळसांड होणार! आपो
आप खेळण्याची संवय करणे यांत दुप्पट फायदा आहे.

मुलांना अशा योग्य प्रकारे वागविले असतां
त्यांची प्रकृति चांगली राहून रोग इत्यादि पीडा त्यांस
होणार नाहीत. जर कधीं प्रकृतीचे मान विघडले
तर ते वाईट तऱ्हेच्या अन्नापासून विघडते. जर
दुखणे मोठे नसले तर उन्हा पाण्याच्या आंघोळीने
नाहीसे होईल. पुढ्या वगैरे प्रकारचीं दुखणीं
असलीं तर उन्हा पाण्याची आंघोळ घालूं नये.

मुलींपेक्षां मुलांस फार जपले पाहिजे. मुलगे
रडतां रडतां एखादे वेळेस जसे गुदमरतात तशा
मुली गुदमरत नाहीत. ही गोष्ट आंघोळीच्या वेळीं
फार होत असते. या करितां तेसमयीं फार जपावे.

देवींपासून पूर्वीं मुलांचा फार नाश होत असे, परंतु
नवीन शोध झाल्यावर त्या रोगाची कमताई फार
झाली. आईवापांनीं ही गोष्ट पक्की ध्यानांत ठेवावी
कीं, मुलांना महिन्याच्या आंत देवी काढवाव्या; अ-
ज्ञानी लोकांची समजूत आहे कीं देवीं असेल ते होईल.
देवी काढून काय होणार आहे? तर असे त्यांचे ऐकूं
नये. देवी काढणे अवश्य आहे. व्यंगता आणि
खोडी बहुतकरून मूल उपजल्यानंतर होतात.

दुसऱ्या वस्तु पाहिजे असल्यास रडूं लागतात. असली वाईट खोड असतां असतां फार वाढते. त्यांचे अशा प्रकारचे लाड अगदीं करूं नयेत. ह्मणजे त्यांच्या खोडी नाहींशा होतील.

सहनशीलता, सुस्वभाव, मायाळू शब्द, यांहींकरून आईबापांनीं लहान मुलांस असें कळवावें कीं, अमूक वस्तु त्यांच्या कामाची नाहीं; तेणेंकरून त्यांचा फार तोटा होईल. त्यांना त्यांणीं हळू हळू असें सुचवावें कीं, इंद्रियदमन ह्मणून जी सर्वांमध्ये शक्ति आहे ती वाढवावी. कांहीं खोडी कांहीं मुलांमध्ये वंशपरंपरे पासून असतात. तर अशा प्रकारच्या खोडी नाहींशा करण्या करितां जेवढा उपाय असेल तेवढा करावा. मारामारी करणें, चोरी करणें इत्यादि वाईट खोडी मुलांमध्ये असतात, परंतु त्या माराच्या साधनानें नाहींशा करण्याचा प्रयत्न करूं नये. त्यांस जें कांहीं शिकविणें तें प्रीतीनेच शिकवावें, आणि प्रीतीने शिकविलें असतां तीं शिकतील. कितोएक अज्ञानी आईबापांची अशी समजूत असते कीं, मुलांस मारण्याचा धाक घातल्या शिवाय शिकविणें हें व्यर्थ. परंतु लहान मुलांबरोबर अशा प्रकारच्या वर्तणुकेच्या योगें फारच वाईट परिणाम होतात. असे जे कांहीं वाईट प्रकारचे परिणाम होतात, ते सर्व ह्या आईबापांच्या मुळेंच होतात, असें समजावें. कितोएक आईबापां-

ची अशी चाल आहे कीं ते आपल्या मुलांचे लाड फार करितात आणि त्यांस वाईट शब्द, शिव्या देणे इत्यादिक स्वतःच शिकवितात, मग ते शब्द तीं मुलें ह्मणूं लागलीं ह्मणजे त्यांस मारूं लागतात. तर ह्या सर्व वाईट खोडी मुलांस लागूं नयेत, हे सर्व आईवापांकडेसच आहे. या विषयीं अधिक सांगण्याची गरज नाही.

मुलें लहानपणापासून खोटें बोलत नाहींत, त्यांना लहानपणीं शिकवावें तसें तीं शिकतात. त्यांना लहानपणापासून खोटें बोलण्याची संवय लागली ह्मणजे मग तीं खोटें बोलूं लागतात. तर कदापि असें करूं नये. त्यांमध्ये सत्य ह्मणून जें कांहीं आहे त्याची पहिल्या पासून संवय ठेवावी; ह्मणजे एकाद्या वेळीं जर तीं खोटें बोललीं तर कबूल करितात. घरांतील सर्व मनुष्ये, मुख्यत्वेकरून चाकर माणसें इत्यादि, मुलें निजत नसलीं किंवा रडत असलीं ह्मणजे “ बागुल आला ” अशा प्रकारचें भय दाखवितात; पण येणें करून मोठमोठे वाईट परिणाम होतात. अशा प्रकारचें त्यांस उगीच भय घालणें हे अगदींच वाईट. मुलांनीं निजावें आणि रडूं नये या कारणास्तव हे बाऊ इत्यादि भय घालितात, असें मुलांस एकदां समजलें ह्मणजे मग तीं घरांतील मनुष्यांचें किंवा चाकरांचें बोलणें खोटें आहे असें मानूं लागतात. आणि

मग त्यांच्या त्यांच्या वरचा विश्वास जाऊन तीं भगदींच ऐकत नाहींशीं होतात.

लहान मुलें दुसऱ्या मुलांचे वाईट गुण पाहून आपण त्यांप्रमाणें शिकतात. आईवाप पहिल्यापासून आपल्या मुलांचे लाड करूं लागले ह्मणजे तीं त्यांची आज्ञा मानीत नाहींत; आणि मुलें अशा प्रकारचीं झालीं ह्मणजे मग त्यांस खेद व पश्चाताप फार होत असतो. मुलांनीं त्यांच्या वचनामध्ये रहावें याकरितां त्यांनीं पहिल्यापासून त्यांस रीति लावावी; जर त्यांनीं अवज्ञा केली तर त्यांस असें करूं नये ह्मणून शिकवावें; ह्मणजे खचित तीं मुलें वाईट होणार नाहींत, आईवापांच्या आज्ञा मोडणार नाहींत. तसेंच कांहीं मुलें पुढें निष्ठुर फार होतात, माशा व दुसरे कांहीं जीव जंतु दृष्टीस पडतांच त्यांस मारूं लागतात, तर ह्या खोड्या त्यांच्यामधून घालविणें अवश्य आहे. अशा प्रकारचा कल नाहींसा करून टाकणें आईवापांकडेसच आले. त्यांस जें चांगलें तेंच शिकवावें. जेणेंकरून त्यांची सुधारणा होईल अशा तऱ्हेचेच त्यांस खेळ्यास खेळ घावे. त्यांस कुत्रां मांजरें, घोडीं, गार्डे, पक्षी इत्यादि प्राण्यांचीं चित्रें द्यावीं आणि त्यांस त्यांची कोणत्या रीतीनें जतन करावी हें सांगावें व त्यांस खाण्याकरितां गवत, दाणे इत्यादि घालण्यास शिकवावें.

ज्याप्रमाणें मुलें कोणतीही गोष्ट करतांना पहातात त्याप्रमाणेंच तीं करितात; म्हणून आईवापांनीं त्यांच्यात्रोवर चांगल्या रीतीनें वागावें म्हणजे मुलेंही पुढें सहसा दांडगीं, दंड निपजत नाहींत.

दांडपणा करणें, सूड उगवणें इत्यादि प्रकार लहान मुलांच्या दृष्टीसमोर करूं नयेत, कारण मग तीं या प्रकारचेच वाईट गुण शिकतात. तर अशा प्रकारचे गुण त्यांच्यामध्ये उत्पन्न होऊं नयेत म्हणून आईवापांनीं फार खबरदारी ठेवावी. मुलें लहान पणीं दरवाजावर किंवा जमिनीवर पडलीं म्हणजे रडूं लागतात. तीं रडूं नयेत म्हणून “जमिनीनें किंवा दरवाजानेंच तुला मारलें, तूं त्याला मार” असें त्यांस आईवाप सांगतात. पण अशा सांगण्यापासून त्यांस सूड उगविण्याची संवय लागते. त्यांणीं क्षमा करावी, आपल्यास दुःख झालें असतां दुसऱ्यांस दुखवूं नये, आणि सर्वांवर प्रीति ठेवावी, असें त्यांस (मुलांस) शिकवावें.

लहान मुलांनीं कोणत्या एखाद्या वस्तूकडे पाहिलें म्हणजे त्यांस आनंद वाटतो. त्यांची कर्मणूक होऊन त्यांस आनंद वाटेल अशा प्रकारचे खेळ द्यावे. दोन वर्षांपासून सहा वर्षांचे मुलांस कागद, लेखणी, दौत, देऊन कागदावर रेखा काढण्यास शिकवावें. त्यांस कुत्रे, गार्डे, घोडे, आणि

नानाप्रकारच्या पक्ष्यांचीं चित्रे देऊन त्यांस(जनावरांस) पाणी पाजवे, चारा घालावा इत्यादि शिकवावे. तसेच त्यांणीं तीं चित्रे टाकू नयेत, त्यांस मारू नये, तीं फाडू नयेत; असे शिकविण्याच्या योगाने पुढे वास्तविक ज्या प्राण्यांचीं तीं चित्रे असतील त्यांजवर तीं प्रीति फार करतील व आपले जवळच्या शेजारी व दुसऱ्या लोकांवर फार ममता करतील. मुलींस लहानपणापासून बाहुल्या खेळण्याकरितां द्याव्या, कारण यां खेळाने त्यांची पुढे मुलांवर भक्ति चांगली वसते, त्यांस आवडेल तो खेळ चांगल्याप्रकारचा नसला तर त्या मुलीपुढे मोठ्या झाल्या ह्मणजे दांडग्या आणि डाड होतात.

मुलांस व मुलींस मेलेलीं जनावरे, मेलेले पक्षी दाखवू नयेत, कारण मग त्यांस दुसऱ्यांचे हाल पाहून दुःख वाटत नाहीं. दुःख आणि सुख हे बहुतकरून सारखेंच, यांत भेद नाहीं असे त्यांस वाटू लागते.

मुलांनीं लहानपणापासून आपले हात, तोंड व गैरे धुऊन स्वच्छ रहावे अशी त्यांस संवय लावावी; तसेच पहिल्याने भात आणि भाजी, नंतर भाकर किंवा पोळी खावी अशी त्यांस जेवणाची संवय लावावी. असे न शिकविले तर कित्येक मुले सर्व भात भाजी इत्यादि पदार्थ एकेठिकाणीं करून जेवि-

तात; परंतु ते अगदी वाईट; ह्मणून अशाप्रकारची संवय मोडून टाकावी.

मुलांस त्यांचे हिताची गोष्ट सांगावयास लागले ह्मणजे त्यांस पहिल्याने वाईट वाटून तीं रडूं लागतात, परंतु असले प्रकार मनांत आणूं नयेत. त्यांना लहानपणापासून मोठेपणा, सभ्यपणा, नीति इत्यादिक शिकवावे, आणि अशाप्रकारचे शिक्षण उदाहरणें देऊन द्यावे. अशाप्रकारे आईबापे आपल्या मुलांबरोबर वागलीं असतां तीं मुलें कधीं वाईट निपजावयाचीं नाहींत.

मुलांच्या युक्ति व चांगले गुण वाढावे ह्मणून कांहीं मुलांस एके ठिकाणीं जमवावे; ह्मणजे तेणेंकरून त्यांस ज्ञान लहानपणापासून वरेंच होईल. मात्र आईबापांनीं त्यांजवर देखरेख ठेवली पाहिजे; कारण निरनिराळ्या स्वभावाचीं मुलें एकेठिकाणीं जमलीं ह्मणजे त्यांतील कितीएक चांगलीं व कितीएक वाईट असतात. आईबापांनीं आपल्या मुलांस कधीं कधीं शेंसामध्ये किंवा बागेत घेऊन जावे. आणि त्यांस निरनिराळ्या प्रकारचीं फुलें व फळें दाखवावीं व अमूक जनावरें मनुष्याचे उपयोगीं फार पडतात, आकाशांतील तारे हा ईश्वराचा केवढा चमत्कार आहे, हें सर्व त्यांस सांगावे. त्यांना एवढ्या वयांत अशाप्रकार-

ची माहिती असली ह्मणजे ह्या विषयांची अधिक माहिती व्हावी अशी मोठेपणीं उत्सुकता होईल.

मुलांना लहानपणापासून शाळेत घालावे. कोणी कोणी लोक असे ह्मणतात कीं लहानपणापासून ह्मणजे ज्यावेळीं मुलांस समजही नसतो, तेव्हांपासून तीं काय शिकतील ! पण असे म्हणणारांस कां- हांच या प्रकरणाविषयीं समजत नाहीं असे आ- ह्मांस वाटते. कारण मुलांस लहानपणापासून शाळेत घातले ह्मणजे त्यांस शाळेत जाण्याची संवय लागते, नाहीं तर तीं मोठेपणीं शाळेत जाण्यास कुरकुर करूं लागतात. मुलांचे पुढे चांगले होण्याचा पाया ह्म- टला ह्मणजे त्यांनीं लहानपणापासून शाळेत जावे हा होय. याजकरितां लहान मुलांस लहानपणापासून (दोन वर्षांपासून सहावर्षांपर्यंत) सर्व लोकांनीं शाळेत पाठविले तर तेणेंकरून त्यांस मग मोठे सुख प्राप्त होईल. लहानपणापासून मुलांस शाळेत पाठवि- ल्यानें केवढे हित आहे हे बहुतकरून सर्व सुधारले- ल्या देशांतिल लोकांस माहित आहे; ह्मणून ते येथें सांगण्याची गरज नाही.

प्रकरण ७ वे समाप्त.

प्रकरण ८ वे.

सासरीं वागणूक.

श्लोक

वत्से होतिस धाकुटीचिमकुली दुग्धें तुला पोशिलें,
 प्रेमानें लडिवाळिलें निशिदिनीं जीवापरी पाळिलें ।
 वर्षें द्वादश झालिशी उपवरा आतां प्रिये कोमले,
 सत्पात्रीं तुज अर्पणें उचित हें मातापित्या प्रेमले ॥१॥
 सुज्ञानी कुलवान् सुधी सुहृदयीं सुस्निग्ध ऐसा पिता,
 माता सौम्य कृपालु वत्सलसती धर्मी ही तैशी रता।
 हें दंपत्य सुभाग्यवान् जनन दे ज्यातें असा नोवरा,
 पाहोनी तुज अर्पिली समय हो भाग्योदयाचा बरा ॥२॥
 आनंदें पतिच्या गृहासि स्वशुरश्वश्रुचिया आश्रया,
 जावेंत्वां तनये न खेद करणें स्त्री जन्मली जावया ।
 माताबंधुपितात्रियोग न गणीं सर्वाप्त जाणीं पती,
 प्रेमाची सकला सुशीलवतितूं तथें करीं संगती ॥३॥
 भर्त्याच्या कुशलींच जागृत असें आज्ञा तयाची मनीं,
 जेणें होइल रोष तें न करणें ठेवीं सदां हें मनीं।
 सत्कार्यां पतिसी सहाय करि तूं धर्मानुकुला सुते,
 राहें साधित कांतभक्तिप्रभुची मुक्तीसि सोपान ते ॥४॥
 ठेवीं संतत सौम्य वृत्तिविनयें शोभा असे स्त्रीजनीं,
 सौजन्यें मित भाषणें मृदुपणें वर्तें सदां नंदिनी ।

कन्या वरयते रूपं । माता वित्तं पिता श्रुतं ॥

वांधवाः कुलमिच्छन्ति । मिष्टान्नमितरेजनाः ॥१॥

लहानपर्णीं मुलीला नवरा कसा पाहिजे म्हणून विचारलें तर चांगला गोरामोमटा, सुरेख हवा असै ती म्हणते. कारण ज्या प्रमाणें सुंदर स्त्रियांकडे पुरुषांचें, तद्वतच सुंदर पुरुषांकडे स्त्रियांचें मन स्वभावतः ओढतें. आतां स्त्रियांचे नुसत्या रूपाकडे लक्ष देणें योग्य नाहीं, कारण मनुष्याला मुख्य भूषण म्हटलें म्हणजे सद्गुण होय. परंतु सुंदरपणा हा दृष्टि-रम्यतेचा एक मुख्य भाग असल्यामुळें जनांचें चित्त तिकडे लागणें साहाजिक आहे. सद्गुण आणि सुशीलपणा हीं अनुभवांतीं कळतात. आणि यामुळेंच स्त्रियांना अज्ञानपणामध्येंही समजण्याजोगा जो मुख्य भाग तेवढा आपले पतीचे अंगीं असावा असै वाटतें. ही गोष्ट कन्येची झाली. आतां तिची आई असते तिला वाटतें कीं, आपल्यास मिळणारे सोयरे चांगले सधन सुखी असून मुलीचे आंगावर चार ठळक ठळक डागडागिणे पडतलि अशी सोय झाली पाहिजे. बापाला असै वाटतें कीं ज्यांच्याशीं आपल्याला सोयरीक करावयाची ते चांगले अन्नदार व लौकिकवान असावे ह्मणजे आपल्याला भूषण आहे. मुलीचे बंधूंना असै वाटतें कीं, आपल्याला मेहुणे चांगले कुळांतले, हौशी, व रंगेली असावे म्हणजे बरी बहार

होईल. ही गोष्ट मुलीच्या मुख्य आप्तांची झाली. यांखेरीज ज्या आत्या, मावशा, भावजई, आणि इतर त्यांस लुगडीं, चोळ्या, नारळ व चमचमीत घीशकर झोडण्यास मिळाली ह्यणजे तीं सर्व होळीच्या होळकरांप्रमाणें एकत्र होऊन कार्य आटोपतांच चोहोंकडे पळून जातात.

मुलीकडल्या पक्षाचा सर्व शोक जरी वरच्या सारखाच असतो, तथापि मुलाचे आईच्या एकंदर वातवेतांत व विचारांत आणि मुलीच्या आईच्या विचारांत जमीनअस्मानाचें अंतर असतें. ह्यणजे मुलीचे आईला—हुंडी पटवायाचा प्रसंग असेल तर तो खेरीज करून बाकीचे प्रसंगां—केवळ मुलीचे कल्याणाचाच विशेष कळकळ असते. तथापि हे खरें कीं जर भरपूर डागिणे अंगावर पडतात असे वाटलें तर मग मुख्य सुखाकडे ती फारसें लक्ष पोंचविणार नाहीं. परंतु आपला थाटमाट व वातवेत कसा राहिल याची तिला विशेषशी पर्वा नसते. कारण प्रस्तुतचे विवाह समारभांत मुलीकडील पक्षाचा एकंदर मान कमी असून मुलीचे आईला तर पुष्कळच ताबेदारी सोसावयाची असते. तेव्हां सरासरी विहीण फारशी खाष्ट न मिळतां फारशा हसण्या फुगण्या वांचून एकदां कार्य तडीस जावें इतकेंच ती शिच्छत असते. पण मुलाचे आईचा प्रकार तसा

नाहीं. लग्नांतिल पुष्कळ सोहाळे व ऐश्वर्य भोगण्या-
चा तिला अधिकार असतो. यामुळे मुलाची आई
प्रथम सोयरे कसे आहे, आपले मानापानाला वि-
हीण कितपत जपेल, रासन्हाणीं वगैरे वातवेत ठीक
उतरेल किंवा नाही, आपण रुसून वसलों असतां
नीट समजावणी करून विहीण आपल्यापुढें नाक
घांशील कीं नाही, पायघड्यांचा थाट जमेल कीं
नाहीं इत्यादि भिकार गोष्टींचीच मुलाचे आईला मोठी
पंचाईत पडलेली असते. आणि वरील थाटांत कांहीं
कमी होईल, याकरितां त्याजबद्दल आगाऊ ठराव करावे
लागतात. हे सर्व वातवेत ठीक असले तर मग
मुलीमध्ये जरी कांहीं गोम असली तथापि तिकडे
कोणी विशेषसै लक्ष देत नाही. खेरीज वर सांगित-
ल्याप्रमाणें जरी कितीही ठराव झाले तथापि लग्नांत
शेवटीं रुसवा होऊन विहिणीविहिणींचे व होतां होतां
व्याहाव्याहांचे तंटे होऊन वैमनस्याची सुरवात होते.
परंतु चालू कार्यांत विव्र होऊं नये ह्मणून जमलेले
कन्हाडी त्या उभयतांची कशीतरी एकदां समजावणी
करून मिष्टान्नाचा लाभ जाऊं देत नाहींत. पण
शेवटीं वरील सोयऱ्यांमध्ये जें एकदां वितुष्ट पडतें
तें बहुधा पुढें नवरानवरीच्या व त्या उभय कुटुंबांतिल
सर्व मनुष्यांचे सुखाचें वाटोळें करण्यास कारण होतें.

विवाहसमारंभ आटोपला ह्मणजे मुलीनै सासरीं

कसें वागवें, याचा तिचे आईने तिला उपदेश करायाचा किंवा मुलाचे आईने आपले सुनेस सद्वर्तनाचा मार्ग दाखवावयाचा तो एकीकडे राहून मुलाची आई विहिणीवरील सर्व राग नंतर सुनेवर काढण्याची सुरवात करते. ज्या गोष्टी बदल मुलीचे आईला फार वाईट वाटेल अशा गोष्टीचे संबंधाने नेहमीं खंयचट बोलणीं त्या मुलीचे समक्ष बोलावयाचीं, तिच्या खाण्यापिण्याची हेळसांड करावयाची, तिला नाहीं, नाहीं, तीं कामें सांगावयाचीं ती वयांत आल्यावर तिचे संगतीं नवरा चांगल्या रीतीनें वागून आपला सूड उगवण्यांत कमीपणा येईल, असें समजून मुलाचे मनांत जेणें करून तिजविषयीं अप्रीति उत्पन्न होईल अशा गोष्टी हमेषा त्यास सांगावयाच्या, अशा जाचणुकीनें ती मुलगी अगदीं कंटाळून व फार त्रासून जाते. तिला सासऱ्याहून कधीं एकदां माहेरीं जाईन असें होतें. पण सासूबाई तिला कोठल्या जाऊं द्यावयाला ? कारण सुनेच्या संबंधाने तिला सार्वभौमसत्ता प्राप्त झालेली असते. पुढें मुलगी फार कंटाळली असें तिच्या आईबापांस वाटलें व तिला नेहमीं होणारा सासुरवास त्यांचे कार्नीं आला ह्मणजे मुलीस आणण्याकरितां ते बोलावणें पाठवितात पण सासूबाई कोठल्या एका बोलावण्यानें मुलीस पाठवावयाला !! इतकेंच नव्हे पण सनेजवळ वाचलेली कर्मकटकट पुनः त्या बोलावणेकऱ्यास देखील

सांगण्याची सुरवात होते. मिळून अशीं कित्येक बो-
लावणीं परत गेल्यावर पुढें मुलीचा वाप किंवा आई
यांस समक्ष येण्याचा प्रसंग येतो. आई आल्यानंतर
पुनः विहिणीची कर्मकटकट तीच. शेवटीं ती विचारी
आपल्या मुलीची कशी तरी नीट नांदणूक व्हावी
ह्मणून विहिणीबाईची समजूत घालून एकदां मुलीला
घेऊन जाते. पुढें मुलगी घरीं गेल्यानंतर तिच्या
आईबापांनीं तरी झाले गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून स्वस्थ
चसावें; पण तेंही नाहीं. मुलीस झालेल्या सासुरवासा-
ची काहाणी सांगण्यास तींच उलट तिला उत्तेजन
देतात, आणि मुलीला तरी प्रीतीचा अनादि ओठा
माहेरचाच असल्यामुळें तीही सर्व इत्थंभूत हकीकत
सांगण्याची सुरवात करिते. कारण, अगोदर तिचे
मनांत तें असून खरीज आईबापांकडून उत्तेजनही
मिळतें. मग काय! घडलेले हकीकतीस आणखीं
तिखटमीठ लावून ती सांगते. जगांत असा मनुष्य
विरळा मिळेल कीं, ज्यास मर्मभेदक भाषण व निंदा
सहन होईल. तशांतून ऐकेंव गोष्टीवरून परस्परांविष-
यीं वैरभाव मनांत ठेवणें हा अशिक्षित स्त्रियांचा मो-
ठाच दुर्गुण आहे. एखाद्या बाईस सहज जर कोणीं
ह्मटलें कीं, तुमची शेजारीण तुम्हांला कज्जेदलाल
ह्मणते असें माझे मैत्रिणीला तिची शेजारीण सांगत
होती असें तीं माझे जवळ बोलली, तर एवढ्या

कर्णोपकर्णो ऐकलेल्या गोष्टीवर विश्वास ठेऊन जरी शेजारणीशीं तिचें सख्य असलें, तरी देखील तें या निराधार व ऐकीं व गप्पे वरून सर्व फुकट जाऊन ती मनांत मोठा रोष धरून मुद्दाम होऊन त्या शेजारणीशीं तंट्या करण्यास जाईल. आतां सर्वच स्त्रिया अशा तऱ्हेच्या कज्जेदलाल असतात असै आमचें ह्मणणें नाहीं, परंतु वरील प्रकारच्या स्त्रियांची संख्या एकंदरींत वरीच, किंवाहुना, शेंकडा नव्याण्णव ह्मणण्या सारखी निघेल. याचें कारण अशिक्षितपणा व अज्ञान होय. आतां स्त्रियांस आर्ह्यो जो दोष दिला तशा प्रकारचे गुण पुरुषांतही आढळतात, हे येथें सांगणें रास्त आहे. कारण, एकतर्फी लिहिण्यानें लेखाचें महत्व कमी होतें, असै एका विद्वानाचें ह्मणणें आहे. स्त्रियांचे दुर्गुणांचे निदर्शन करतांना पुरुषांचे दुर्गुणही जनापुढें मांडून त्या परस्परांतिल न्यूनाधिकपणा दाखविला पाहिजे. असो, स्त्रियांप्रमाणेंच पुरुषांमध्येही प्रकृत दुर्गुण असतो ह्मणून जें आर्ह्यो वर ह्मटलें आहे, तें जरी खरें आहे, तथापि त्या विषयी स्त्रीपुरुषांचीं मनें ताडून पाहिलीं असतां जमीन अस्मानाचें अंतर दृष्टीस पडेल. ह्मणजे वरील दुर्गुण ज्यांचे ठिकाणीं आहेत अशी स्त्रियांची संख्या जर ९९ मिळाली, तर पुरुषांची फार शाल्यास पांच मिळेल. याचें कारण सुशिक्षा होय. तशांतून सोयरगतिमध्ये तर स्त्रियांच्या मनांत जो द्वेषभाव

लज्जाशील असें सदांस्मितवनी कोपासि त्यागुनिया,
सेवीं आत्पजनासि किंकरिं सुते डेवीं सुशीले दया ॥५॥

एखादें राज्य काबीज केल्यावर त्या राज्यांतिल
प्रजेशी ज्याप्रमाणें राजाला वागावें लागतें, त्याप्र-
माणेंच, किंवाहुना त्याहीपेक्षां जास्त सौम्यपणानें,
व शहाणपणानें आणि प्रेमानें मुलीला सासरीं वागावें
लागतें. संसार हें एक लहानसें राज्यच आहे.
तेव्हां मुलीच्या आईवापांना आपल्या विवाहित कन्ये-
च्या हातीं सासरची पूर्ण सत्ता आल्यानंतर त्या स-
त्तेची तिला योग्य व्यवस्था करतां येण्याविषयी काळजी
वाहणें व उपदेश करणें अवश्य आहे. मुलीला सासरीं
पाठविणें हें आईवापांना दुःसह असून जन्मापासून
ममतेनें व लडिवाळपणानें वागविणाऱ्या आईवापांना
सोडून परगृहीं एकटें निघून जाणें हें मुलीलाही फार
दुःसह आहे. परंतु सृष्टिक्रमा प्रमाणें ही गोष्ट अवश्य
असल्यामुळे मोठमोठ्या सार्वभौम राजांनाही आपल्या
लाडक्या कन्या सुशील व विद्वान अशा गरीब मु-
लांच्या स्वाधीन करून दूरदेशांतिल पर्णकुटींत राह-
ण्याकरितांही पाठवून दिल्याची इतिहासांत उदाहरणें
आहेत. तेव्हां ज्या ठिकाणीं कांहीं ओळख देखील
नाहीं अशा घरीं राहून तेथील लहानापासून तों
थोरापर्यंत सर्व मनुष्यांची प्रीति संपादन करणें आणि
पतीस अंकित करून आपली त्या ठिकाणीं छाप

ठेवणें हें मुलीला किती दुर्घट आहे वरें ! या करितां मुलीनें सासरच्या सर्व मनुष्यांशीं प्रेमानें वागलें पाहिजे. सर्व तरुण आणि सुशील मुलींनीं हा गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. पण जिला सासर ह्मणजे काय व नवरा ह्मणजे काय हें पुरतें समजत देखील नाहीं अशा अल्पवयी मुलीला हें दुःसाध्य होय. मुलीचें कल्याण करणें हें सर्वपरी तिच्या आईबापांच्या व सासूसासऱ्यांच्या हातीं आहे.

वृक्षावरील लतेप्रमाणें बाळपणापासून आईबापांस चिकटून राहिलेली जी लाडकी कन्या ती एकाएकी त्यांस सोडून परक्या घरीं जाऊं लागली ह्मणजे त्यांस किती वाईट वाटेल हें सांगण्याची जरूर नाहीं. कारण त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेलीं हजारों कुटुंबें निघतील. तथापि हें मात्र खरें कीं आईबापांस जरी वाईट वाटलें तरी तें सर्व एकीकडे ठेऊन त्या परकीय परंतु कन्येच्या खरे मालकीच्या घरीं तिला कोणत्या रीतीनें सुख होईल, तिनें त्या ठिकाणीं कसें वर्तन ठेवावें, वगैरे गोष्टींची आईबापांनीं तरतूद करून ठेवणें हें त्यांचें मुख्य कर्तव्य होय. परंतु कित्येक आईबापांचें वाईट वाटणें, वृक्षानें स्वतः हातांत कुन्हाड घेऊन आपल्यावरील लतेस तोडून टाकावें आणि मग रडत बसावें अशाप्रकारचें असतें. हजार पांचशें रुपये घेऊन

एखाद्या ह्यातारड्याला मुलगी दिली ? ह्यणजे तो सर्वच प्रकार दुःखमय होतो. तेव्हां अशा प्रसंगी वरील उपदेश कोणापुढे रडत बसावयाचा?

अलोकडे परकीयांचे संगतीने स्त्रियांची स्वतंत्रता व त्यांचे अधिकार या संबंधाने कित्येक लोकांची जी थोडी चमत्कारिक समजूत पडून गेली आहे, तिचे योगाने वरील उपदेशांत कांहीं शंका घेण्यास एकदोन स्थळे मिळणार आहेत. याकरितां तीं कोणतीं हे सांगून त्यांचे निराकारण प्रथम करूं. वरील स्थळे ह्यणजे:—वडिलांची शुश्रूषा करणे, सवतीशीं प्रियसखी प्रमाणे वागणे, व पतीने अपमान केला असतांही त्याजवर न रागवणे. स्त्रिया जर स्वतंत्रता, अधिकार आणि योग्यता यांचे संबंधाने पुरुषांशीं समान आहेत, तर स्त्रियांनीं वरील प्रकारचें तावेदारीचें काम कां करावें ? ही एक मोठी शंका घेण्याजोगी आहे. परंतु थोडा विचार केला तर या शकेंत कांहीं अर्थ नाहीं, असें लक्षांत येईल. ज्याअर्थी स्त्रिया ह्या आपले आईवापांचे घरांतून निघून अगदीं अपरिचित अशा घरीं येऊन त्यांस तेथील सर्व मनुष्यांची प्रीति संपादावयाची असते, तेव्हां अशा मनुष्यांना आपल्यास आवडतें करूं न घेण्याविषयीं स्त्रियांना कितो जपलें पाहिजे हें सांगावयास नको. तेव्हां स्त्रियांचे अंगीं अशाप्रकारची

बुद्धि उपजण्यास त्यांच्या आईबापांनीं लहानपणापासून त्यांस शिक्षण दिलें पाहिजे.

मुलीची सासरी जी वर्तणूक असेत व सासरचीं माणसें त्या मुलीशीं ज्या रीतीनें वागतात, तिचे योगानें, अनेक कुटुंबांनीं एकमेकांवर प्रीति करावी, हा जो विवाहकर्माचा मुख्य फायदा तो एकीकडेस राहून उलट त्यांच्यांत कलागती व वैमनस्यें उत्पन्न होतात. आणि या वैमनस्यांचा असा भयंकर परिणाम होतो कीं, त्यापासून विवाहकार्यातील मुख्य भाग जो नवरानवरीचें ऐक्य तें एकीकडे राहून त्या नूतन स्त्री पुरुषांचे जोड्यांतही अप्रीति व अविश्वास उत्पन्न होतो, आणि असें झाल्यानें घरामध्ये तेंढे उपस्थित होऊन मोठें नामांकित व अब्रूदार घरणें असलें, तथापि थोड्या काळांत त्याची वाताहात लागून जाते. या कार्यां दोघांकडूनही चुका होतात, ह्यणजे असें:—सर्वापेक्षांही उभयपक्षांकडून विशेष ही चुक होते कीं, लग्न करावयाचें, ह्यटलें ह्यणजे नवरानवरीचे फायद्याकडे, हिताकडे, व सुखाकडे विलकुल लक्ष न देतां दोन्ही कुटुंबांतील माणसें आपल्या मर्जीप्रमाणें व लौकिकाप्रमाणें वागून सरासरी शोभे करितां नवरानवरी उभों करितात. प्रस्तुतचे विवाहाचे प्रकारास अनुलक्षून एका कवीनें म्हटलें आहे:—

येतो तो विलक्षण असून खेरीज आपली निंदा किंवा कुटाळी मुलीचे तोंडांतून ऐकिल्यास मग तर बोलाव-यासच नको. दुलक कारणावरून तंत्र्यास येणें व तंडा सुरू झाला ह्मणजे उखाळ्या पाखाळ्या काढून नेहमीं मनांत आढी धरणें हे दुर्गुण स्त्रियांत बहुधा असतात हा अनुभव सर्वास आहेच. मग मुलाचे आईकडे वरचढपणाचें नातें असून ती जर निंदा करील तर मुलीच्या आईला फार राग येईल हें उघड आहे. तेव्हां परस्परांमध्ये अशा रीतीनें वैमनस्य उत्पन्न होतें.

असो, अशा प्रकारें मुलीचे सासरच्या माणसांनीं तिच्या आईबापांची केलेली निंदा त्यांनीं मुलीचे तोंडांतून चांगली तिखटमीठ लावून ऐकिली ह्मणजे मुलीचे आईला जो संताप येतो व आपल्या विहिणीविषयीं तिचे मनांत जो द्वेष उत्पन्न होतो, त्या पुढें एखाद्या वादशहाचा आपले शत्रू विषयींचा द्वेष व रागही तुच्छ होय. असो, तिला किती जरी राग आला तथापि तिचे हातीं असा कांहीं अधिकार नसतो, कीं उठेल आणि मुलीचे सासूला किंवा तिच्या आसांला जाऊन शिक्षा करील !! परंतु उलट तिला आपला राग विहिणीस न दाखविण्याजोगा तिजवर तिचा धाक असतो. कारण ती विहिणीशीं तंडा व खेडा करील तर ती आपल्या मुलीला जास्तच जांच करील अशी धाम्ती असते. आतां जर असा प्रकार

आहे, तर मुलीचे आईने आपला सर्व राग गिळून जाऊन आपल्या मुलीची चांगली समजूत करून सासूजवळ तिला नीट रीतीने वागण्याविषयीं उपदेश करावा. परंतु आरंभापासून सर्वच प्रकार अज्ञानपणाचा झालेला असतो त्यामुळे तिला ही अकल सुचणार कोठून ? असो, याप्रमाणे मुलीचे तोंडांतून निंदा ऐकिल्याने पित्त खवळून जाऊन तिला सदुपदेश करण्याचे तर एकीकडेसच राहतें; परंतु उलट तिला सासूची अवज्ञा व अपमान करण्याविषयीं जास्त उत्तेजन मिळतें. सासूने सांगितलेले काम ऐकले न ऐकलेसे करावे; जावा, नणंदा इत्यादिकांशीं उद्धटपणाने वागावे, सर्वदां रागवलेले असावे, आपल्याला होईल तेवढे काम करून जास्त त्रास होऊं लागल्यास करीत नाही ह्मणून साफ सांगावे. असा मुलीस उपदेश होऊं लागतो. मग काय !! मुलगी ती तर बोलून चालून अज्ञानच असते, आणि सासूच्या त्रासदायक वागविण्याने ती कंटाळलेली असून खेरीज आईकडून अशी फूस मिळाल्यावर मग ती कमी कशाला करते ?

वायकांचे तोंडांत कोणतंही गोष्ट रहात नाही हे प्रसिद्ध आहे. याकाठी त्यांचा स्वभाव इतका उतावळा असतो कीं, त्यामुळे आपले प्रत्यक्ष नुकसान होण्याजोगें आहे असें जरी त्यांस माहित असले तरी ती गोष्ट त्यांना पोटांत ठेवतां येत नाही. आपल्या

मुलीने विहिणीची सांगितलेली कागाळी केव्हां एकदां शेजारणीस सांगेन अशी तिला घाई होऊन तिचे पोट फुगून जाते. असो, मुलीला वरील प्रकारचा उपदेश करतांच शेजारणीस तो सर्व कावा सांगण्याकरितां ती मुद्दाम आपले घरून उठून तिजकडे जाते. तेथे गेली ह्मणजे आमचे विहिणीनें असें करावें का ! तसें करावें का ! ती अशीच आहे ! तिची मुलगी तशीच आहे ! ! इत्यादि प्रकारानें यथेच्छ निंदा करून घरीं येते, तेव्हां तिला समाधान वाटते. पुढें तिच्या किंवा विहिणीच्या आत्मां पैकीं कोणी भेटल्यास हीच कर्म कटकट !! असो, याप्रमाणें मुलीचे आईचे तोंडांतून अशी ज्याचे त्याचे जवळ मुक्ताफळें निघूं लागलीं ह्मणजे एकीनें दुसरी जवळ व दुसरीनें तिसरी जवळ अशी लावालावीची परंपरा लागून अखेरीस मुलीचे सासूचे कानांत तिच्या विहिणीनें केलेल्या निंदेचा पाऊस पडतो, मग काय ! अगोरदच ती रुद्रावतारी झालेली असते. आणि ह्यांत विहिणीचे अशा चेतवण्याची भर पडली ह्मणजे, ती आपलें उग्र भीमरूप प्रकट करून लगेच सुनेला बोलावण्यावर बोलावणीं पाठवून घेऊन येते. कारण त्या उग्रस्वरूपाचा प्रताप दाखविण्याला ठिकाण कायतें तेवढेंच असतें ! ! मुलीचे आईवापांवरचा सर्व राग काढावयाचा मुलीवरच. कारण मुलीचे आईला प्रत्यक्ष शिक्षा करण्याचा हिला

काहींच अधिकार नसतो. मिळून या उभयतां विहि-
र्णांचे कलागती पासून त्रास, दुःख, व सासुरवास
काय तो त्या गरीब पोरीला.

मुलीचें लग्न होऊन ती सासरीं गेली ह्मणजे
दिवसेंदिवस तिणें सासूसासऱ्यांला, इतर आत्तांला
व आपल्या प्रिय पतीला सुख देऊन त्या सर्वांची प्री-
ति संपादन केली पाहिजे. तिणें माहेरचा सर्व
ओढा सोडून देऊन सासर हें आपलें घर, सासूसासरे
हे आपले सेव्य व आपला प्रियपति हेंच आपलें दैवत
अशी आपली भावना ठेविली पाहिजे; याकरितां
तिणें माहेरच्या मनुष्यांवरील ममता कमी करावी, किंवा
त्यांचा समाचार घेऊं नये असा अर्थ नाहीं. तिणें यथा-
शक्ति आपल्या आईवापांचा समाचार घेऊन त्यांस होई
तों पविर्तो मदत करावी हें योग्य आहे. आणि हें सांग-
ण्याची देखील गरज नाहीं, कारण आईवापांवर प्रीति
करण्याची तिला जन्मापासूनच संवय असते. पण सास-
रचे नुष्यांवर प्रीति करण्याचा तिला अभ्यास करावयाचा
असतो. आतां मुलगी वयांत आल्यानंतर जगाच्या
नियमाप्रमाणें ती आपले पतीवर जरी प्रीति करते,
तथापि त्या प्रीतिमध्ये, व तिणें आपला व पतीचा
संबंध ओळखून आणि आपले व पतीचे हक्क जाणून
पतीवर प्रीति करावयाची तींत अंतर असतें.
नपणीं लग्न करण्याची चाल पडल्यामुळे

मुलीला आपला सासरच्या मनुष्यांशीं काय संबंध आहे हे समजतच नाहीं. आईवापांचे आग्रहास्तव व आपल्या बरोवरीच्या आणि लहान मोठ्या मैत्रिणींचे पाहूनच ती काय ते सासरीं राहण्याचे कबूल करते. वास्तविक सासरीं राहण्याची तिच्या अंतःकरणांत इच्छा मसत्यामुळे केवळ परकी अशी जीं सासरचीं मनुष्ये त्यांजवर तिणें प्रीति तरी कशी करावी? “आई गोड किंवा खाई गोड ” अशी एक प्रचारांत ह्मण आहे. तिचा अर्थ असा कीं, मनुष्याची प्रीति आईवर किंवा आई प्रमाणेंच जो आपलें संगोपान करून ममता करतो व खाण्यापिण्याची काळजी घेतो, त्याजवर असते. आईवर तरी प्रीति असण्याचें कारण, ती जन्मापासून खार्णे पिणें व लालन पालन करिते हे होय. ज्या मुलांची आई लहानपणीं मृत झाली असते तीं, आई प्रमाणेंच लालनपालन करणारी जी दाई वगैरे कोणी असते तिजवर अतिशय प्रीति करितात. किंवा आई जिवंत असतांही एखाद्या ममताळू मनुष्यावर मुलाची प्रीति असते. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, प्रीति ही लालनपालनानें जडलेली असते. आतां मनुष्य ज्ञानी होऊन आपले स्वाधीन झालें ह्मणजे त्यास सारासार विचार समजू लागून प्रीति कोठें ठेवावी व अप्रीति कोठें करावी हे जाणण्याची शक्ति

येते. परंतु हे समजण्यास ज्ञानाची गरज असते, पण हल्लीं ज्या वयामध्ये मुलांचीं लग्नें होतात त्या वयामध्ये त्यांस वरील ज्ञान असण्याचा संभव नाही. यामुळे नवरा नवरी हीं उभयतांही आपापले आई-वापांवर प्रीति करीत असून परस्परांचे संबंधाविषयीं अपरिचित व अज्ञानी असतात.

मुलीचें लग्न होऊन ती सासरीं गेली ह्मणजे ती अल्पवयी असल्यामुळे तिचा सर्व ओढा अर्थातच आईवापांकडे असणार. तेव्हां तिला तो विसर पडून तिणें आपणांवर प्रीति करावी म्हणून सासुसासऱ्यांनीं व त्यांतही मुख्यत्वे कऱ्हन सासूनें विशेष काळजी घेतली पाहिजे. परंतु अलीकडे सुनवाई घरामध्ये येतांच तिजवर कामाकाजाचे व अदवीचे जे बोजे पडतात त्यांचे योगानें तिचे मनाला जास्त त्रास व दुःख होऊन सासरचे मनुष्यांविषयीं वाईट बुद्धि तिचे अंतःकरणांत उत्पन्न होते. सर्वांहून त्या मुलीवर विशेष प्रीति करणारा ह्मटला ह्मणजे काय तो पति होय. परंतु त्याणें तर तिच्याकडे पाहणें देखील अमर्यादा समजली जात असल्यामुळे, आणि अज्ञान दशेमुळे तोही वायकोशीं आपलें कर्तव्य काय आहे हे जाणत नसल्यामुळे, तिकडून कांहीं उपयोग होत नाही. सासूचा प्रकार तर वर सांगितलाच आहे. आतां मुलीला कामकाज सांगण्याचे संबंधानें तिच्या सासू-

ला आर्हीं जो दोष दिला आहे त्यावरूनच कित्येकांस असें वाटेल कीं, ही रीत फारच गैर आहे. सुनेला पाटावर वसवून ठेवून सासूनै हमाला सारखें खपावें हा कांहीं न्याय नाही. उलट सुनेनें सर्व कामकाज आटोपून खेरीज सासूची व नवऱ्याची शुश्रूषा केली पाहिजे. स्त्रीशिक्षणामुळे लहान मुलींस अशी फूस मिळूं लागली ह्मणजे त्याचा परिणाम फारच वाईट होईल, आणि नवरा जरी समजूतदार असला तथापि त्याणेंही आपल्या आईचे मर्जी विरुद्ध वायकोला डोक्यावर चढवून आईचा उपमर्द करणें हें योग्य नाही. असें दूषण देण्यांत जे कित्येक भोळसर व स्त्रीशिक्षणाविषयीं नाकें मुरडणारे गृहस्थ असतील ते शेवटीं ह्मणूं लागतील कीं, आतां काळच फिरला. स्त्रिया शहाण्या व्हाव्या ह्मणून लोकांना वाटूं लागून त्यांजवर नवऱ्यांनीं प्रीति कशी करावी यावर निबंध लिहिण्याचे प्रसंग येऊं लागले. आणि ह्याचा परिणाम काय तर सासूनै सुनेला काम सांगूं नये व नवऱ्यानें तर तिला डोईवरच चढवावें. इतक्या बेतावर येऊन शेवटीं ते ह्मणतील कीं, आतां हें कलीचें महात्म्यच असें आहे. दिवसेंदिवस वायकोचें महात्म्य वाढून आईवापांची हेळसांडच होणार; ह्मणून साधु संतांनीं भाकित करून ठेवलें आहे, त्याचा अनुभव.

येणारच. कलियुगामध्ये लोकांची स्थिति कशी होईल या विषयीं तुकारानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे:—

पलंगी बैसवूनी राणी । माते हाते आणवी पाणी ॥
स्त्रिये पाटवाची चोळी । माता अखंड त्रिंध्या गाळी ॥

कित्येक ठिकाणीं वरील भोळसर लोकांची समजूत भलतीच होईल, त्याला आमचा कांहीं इलाज नाही. परंतु वास्तविक विचार केला असतां स्त्रीशिक्षणाविषयीं आमचें मुळींच तसें मत नसून स्त्रियेला पाटावर बसवून आईला काम करण्यास सांगावें असें आह्मीं प्रतिपादन केलें नाही. तथापि हेही लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, मुलाचे आईबापांनीं आपल्या मुलाचें लग्न करून देऊन आयुष्यांतलि अतिशय महत्वाचा जो स्त्रीपुरुषांचा निकट संबंध तो जोडून दिल्यावर त्यांनीं त्या उभयतांमध्ये जेणेंकरून प्रीति व विश्वास उत्पन्न होईल त्या रीतीनें त्यांस वागाविलें पाहिजे; नाहीं तर शेंकडों रुपये खर्च करून घरांत जो सून आणावयाची व जिला सर्व घरादाराची अधिकारीणी करावयाची, तिला नाखूष करून आपणांविषयीं व आपल्या संबंधीं लोकांविषयीं तिच्या मनांत अप्रीति व अविश्वास उत्पन्न करणें अप्रशस्त होय. कामकाज करण्याकरितां व तावेदारी व जावण्या करितांच जर मनुष्य पाहिजे असेल, तर एकादा नोकर ठेवला

ह्मणजे तो जास्त हितावह होऊन आपला हुकूम ज्यास्त काळजीने ऐकेल. जर कदाचित् तो आपल्या मर्जीविरुद्ध किंवा निष्काळजीने वागला तर त्यास एकदम हांकून देतां येईल. परंतु सुनेचा प्रकार तसा नाही. तिजकडे कालांतराने घरदाराची सर्व मालकी सोंपवावयाची असते; याजवरून तिच्या अंगीं दक्षता, सद्गुण, आणि सासरच्या मनुष्यांविषयीं प्रेम कितपत असले पाहिजे, हे येथे सांगण्याची जरूर नाही. आणि तिच्या अंगीं जर प्रेम नसले तर जोंपर्यंत तिजवर सासूचा दाव असून तिचे कांहीं चालत नसेल, तोंपर्यंत ती कांहीं बोलणार नाही—परंतु जेव्हां संसारामध्ये तिचे प्रावल्य वाढून सासूसासऱ्यादिक वडील माण. सांस वृद्धापकालामुळे तिचे हाताखालीं दिवस काढण्याचा प्रसंग येईल, तेव्हां तीही पूर्वीचे सर्व उसने काढून घेतल्यावांचून राहणार नाही, अशा प्रकारची शकडों उदाहरणे आपल्या अनुभवास येत आहेत. आतां सासूने सुनेचे हाल केले किंवा तिला सासुरवास केला म्हणून सुनेनेही तसेच करावे हे कुलीन मुलींस योग्य नाही खरे; परंतु सुनवाईचे मनास लहानपणापासून सुशिक्षणाचा विटाळ देखील झालेला नसतो, यामुळे ते संकुचित व सारासारविचाररहित झालेले असते. शिवाय येऊन जाऊन तिला सन्मार्गाचा कित्ता धे-

ण्यास कायती सासूवाईच. आणि तिचे तर तोंडांतून शिव्या, अपशब्द व कुचकट संभाषणें यांवांचून सुबोधवचनें कधींच ऐकिलेलीं नसतात, यामुळे सुनेसही पुढें तोच किता लागतो. जी वाई आपल्या सुनांपासून आपल्यास सुख व्हावें असें इच्छीत असेल तिणें स्वतःच्या सासूला किंवा वडील माणसांला सुखी ठेवून व त्यांची आज्ञा पाळून पुढील संततीस किता लावून दिला पाहिजे. तसें न करितां तीच जर आपल्या सासूचा छळवाद करित असेल, तर तिची सूनही पुढें तोच किता घेईल. सदुण संपन्न अशी मुलगी सासूचे दुर्गुण जरी पहात असली, तथापि ती त्यांचाच अंगीकार न करितां उलट आपल्या सुस्वभावानें सासूचेही दुर्गुण घालवून टाकिते. परंतु अशा स्त्रिया फार थोड्या, आणि तशांतून दुसरे असें कीं, मुलीला सन्मार्गास लावण्याचें ज्या आईवापांचें व सासुसासऱ्यांचें काम, त्यांणींच जर आपल्या कर्तव्याची हेळसांड केली तर मग त्या मुलीचें अंतःकरण तरी सुप्रकाशित व्हावें कसें ? आणि तिला जर सारासारविचार समजला नाहीं, तर तिजपासून सासू इत्यादिकांस सुख कोठून होईल ? या करितां विशेषें करून बायकांचीं अंतःकरण सुशिक्षित व सन्मार्गग्राहक असलीं म्हणजे त्या पासून कुटुंबांमध्ये संतोष व ऐक्य यांची वृद्धि होऊन

परस्परांस परस्परां पासून अगणित सुखाचा लाभ
 होतो, व सुनेस “ परगृहवास अति दुःखद ” असे जें
 कवींनीं ह्यटलें आहे, त्याचा खरा अर्थ व अ-
 नुभव समजून ती सासरच्या मनुष्यांवर व संपत्तीवर
 मिळविलेल्या स्वामित्वाचा पूर्ण उपभोग घेते.



ग्रंथकर्त्याची हकीकत

व

परमेश्वरप्रार्थना.

पद—राग खमाज; ताल—धुमाळी.

पंचतुंड नरुंड मालधर या चा० (सं० शा०)

गणदेवा तूं दीनदयाला भक्तवत्सला तारिं मला ।
 सफल माझिया यत्ना करुनी देई तोषा सकलांला ॥ धु०
 नरगुंदाभिध संस्थानीं तव दास असे हा अवतरला ।
 गोविंदाचा पुत्र विनायक नाम असे या देहाला ॥
 गणदेवा० ॥ आजवरीं मज शिक्षण दिधलें हुहा तो
 जमखिंडीला । परि ग्रंथांच्या नादेंकरुनी सर्वहि गेलें
 विलयाला ॥ गणदेवा० ॥

पद—राग भैरवी; ताल—ददारा.

काय मला भूल पडली या चा०

संपवुनी कठिण काज आस पुरविली ।
 शंभुतनय तव पदिं ही कृति अर्पिली ॥ धु० ॥
 श्वशुरगृहीं वर्तणूक मुलिंचि रचियली ।
 श्वशुरवास द्वितियकृती हाति धरियली ।
 सुज्ञ जनां अभिरुचि ती यांचि लागली ।
 ह्यणुनी स्त्रीसंसारारशी रचियली ।
 चरणकूपें तुझिया ती सफल जाहली ।
 देवा तव पदिं माझी बुद्धि गुंगली ॥ सं० ॥

पद—राग भूपाली; ताल—दादरा.

किति तरि पहांटेची वेळ मला या चा०

प्रभौ अशी स्थिति माझी पाहूनियां तोष अति होतसे ।धु.॥

तव पदिं मम भाव जरी ।

काय मला भय तें तरी ॥

सुख देउनी आजवरी ।

तारिलें असे ॥ १ ॥

बहु यत्न स्नेहापरी ।

पसरविले या भूवरी ।

जगमुखिं मम नाम करीं ।

आस हीच असे ॥ प्रभु० ॥ २ ॥

दहात्रा हा ग्रंथ करुनी ।

जन सेवा मनिं धरुनी

अर्पुनियां तव चरणीं ।

स्वस्य मी असें ॥ प्रभू ॥ ३ ॥

विनायकराव गोविंद लिमये,

ग्रंथकार.

इतिहास कौमुदी.

अथवा

एकदेशीय बड्या राजांचा खरा
झालेला वृत्तांत.

या ग्रंथांत खाली लिहिलेल्या संस्थानांचा
इतिहास छापविणार आहो.

१ उदुपुर, २ जयपुर, ३ जैनपुर, ४ भरतपुर ५ वि-
कानेर, ६ वासयाडा, ७ प्रतापगड, ८ डोंगरपुर, ९ कित-
नगड, १० धालपुर, ११ अलवार, १२ बुंदी, १३ काटा, १४ आ-
रवार, १५ टोंक, १६ फेराली, १७ शिरोही, १८ जसलफर, १९
रेवा, २० दानया, २१ भापाळ, २२ धार, २३ दत्ताम,
२४ जाधरा, २५ पत्याळा, २६ नामा, २७ सिंद, २८
कण्ठधळा, २९ भावलपुर, ३० कच्छ, ३१ सावतुर, ३२
नाथनवाडी, ३३ कोचिन, ३४ धावणकोर, ३५ कोर-
३६ काश्मीर, ३७ उर्वा किंवा तेहरी, ३८ ग्वालहेर, ३९
निजामहेदराबाद, ४० वडोदें, ४१ इंदोर, ४२ कान्हापुर,
४३ नेपाळ, ४४ लखनो, ४५ तंजावर.

या ग्रंथान्त वर्गणीदार होणें असल्यास आ लीं नांवें
व वर्गणी मुद्रत यथ इंदुप्रकाश व नटिव ओपिनियन छ-
पस्तान्यांत अगर लार्डाल पत्यावर पाठवून द्यावी. अगाऊ
वर्गणी रुपाल खचासह २ रु. १२ आ. आह. जुनअखर
ग्रंथ तयार होहल.

एन. एल. विनायकराव गोविंद.

पना - कादिवाडींत जगदीश्वर छापखाना मुद्रत.